

თემო კოჭუა

მასალები სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის ისტორიისათვის (XIII-XIV სს.)

სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლი შუა საუკუნეების იმ წარჩინებულ ქართულ საგვარეულოთა რიცხვს მიეკუთვნება, რომელთა შესახებაც მეტად მწირი წერილობითი ცნობები მოგვეპოვება. ქართველ მკვლევართა მიერ ამ ფეოდალური სახლის ისტორიის შესწავლის მცდელობას, რამდენადაც ჩვენთვის არის ცნობილი, აქამდე ადგილი არ ჰქონია და წინამდებარე ნაშრომიც სწორედ ამ ხარვეზის დაძლევის ისახავს მიზნად. ჩვენი ამოცანაა, შეძლებისდაგვარად სრულად მოვუყაროთ თავი სიქანელისძეთა ფეოდალურ სახლთან დაკავშირებულ ცნობებს და მათი ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის საფუძველზე, თვალი გავადევნოთ ამ ნაკლებად ცნობილი ფეოდალური სახლის XIII-XIV საუკუნეების ისტორიის ცალკეულ ეპიზოდებს.

1. ანონიმი ქართველი ჟამთააღმწერლის „ასწლოვანი მატიანე“ (XIV ს.)

XIV საუკუნის ანონიმი ქართველი ჟამთააღმწერელი თავის „ასწლოვან მატიანეში“ 1281 წელს სირიის ქალაქ ჰომსთან (იგივე, ჰომსთან, ემესასთან) ირანის ილხანთა (ჰულაგუიანთა) მონღოლურ სახელმწიფოსა და ეგვიპტის მამლუქთა სასულთნოს შორის გამართულ ბრძოლაზე საუბრისას დაწვრილებით მოგვითხრობს ამავე ბრძოლაში აღმოსავლეთ საქართველოს მეფის დემეტრე II თავდადებულისა (1270-1289 წწ.) და ქართული მხედრობის მონაწილეობის ამბებს.¹

¹ „ასწლოვან მატიანეში“ აღწერილი ეს საომარი პერიპეტეები 1281 წლის ჰომსის ისტორიულ ბრძოლასთან პირველად ივანე ჯავახიშვილმა გააიგივა (ივ. ჯავახიშ-

ვინაიდან აღნიშნული ამბები ყველაზე უფრო სრულყოფილად „ასწლო-ვანი მატიანის“ 1670-იან წლებში გადაწერილ იმ ფრაგმენტულ ნუსხაშია გადმოცემული, რომელიც ვალერი სილოგავამ სულ ორიოდ წლის წინ შემოიტანა სამეცნიერო მიმოქცევაში, თხზულების ჩვენთვის საინტერესო ნაწევრებს სწორედ ამ ნუსხიდან მოვიტანთ:

„ინება ყაანმან აბლა (ილხანთა ყაენმა აბლამ (1265-1282 წწ.) – თ. ჯ.) წარსვლა ეგუიპტეს, რათა ანუ დაიპყრას, ანუ მოხარკე ყოს. და მოუწოდა ყოველთა სპათა მისთა და მეფესა დიმიტრის ყოვლითა სპათა მისითა წარსლავდ და ბრძოლად ეგუიპტისა სულტანსა. რამეთუ მაშინ ფანდუყადარ (ეგვიპტის სულთანი ბაიბარს I (1260-1277 წწ.) – თ. ჯ.) გარდაცვალებულ იყო და სხუა დაედგინა მეგუიპტელთა სულტანი, სახელით ნასირ, რომელსა უკანასკნელ ეწოდა ნასრი-მელიქ (ეგვიპტის სულთანი საიფ კალავუნი (1279-1290 წწ.) – თ. ჯ.). და მოუწოდა ძმასა თუისსა მანგუ-დემურსა და აჩინა მკედართმთავარად, და კელთ-უღვა ყოველი სპა მისი ყაანმან და უბრძანა, რათა პბრძოდეს სულტანსა... აიყარნეს და მივიდეს ქალაქთა, რომელთაცა ეწოდების ამასი (ჰიმსი – თ. ჯ.) და ამაი (ჰამა – თ. ჯ.) და დაიბანაკეს მახლობელად ქალაქთა. და ვითარ ცნა სულტანმან მისრი-მელიქ მისულა თათართა, წარმოვიდა ყოვლითა ძალითა მისითა და მოვიდა ამასიას და ამასიას. ხოლო ვითარ იხილა მანგუ-დემურ სულტანი და სპა მისი, ამკედრდა და წინა-განაწყო სპა თათართა, რამეთუ იყო რიცხუი მკედარისა მისისა ასოცდათორმეტი ათასი. ხოლო მეფე დიმიტრი, დაღათუ ჯერეთ არა სრულ იყო ბრძოლათა შინა, გარნა ეგრეთცა ევედრა მანგუ-დემურს, რათა წინამბრძოლად განაჩინოს თუით იგი და სპა მისი. რომელი ისმინა და დააწესა. იქმნა ბრძოლა სასტიკი და ძლიერი, ოდესმე ყოფილთა და გარდასრულთა ბრძოლათა უდიდესი. ხოლო ვინათგან უწყოდა სულტანმან წყობათა შინა

ვილი. ქართველი ერის ისტორია. წგნ. მესამე. ნაწ. პირველი (XIII-XIV სს.). წგნ.: ივ. ჯავახიშვილი. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტ. III. თბ. 1982, გვ. 104). მკვლევრის ეს მოსაზრება დღეისათვის ქართულ ისტორიოგრაფიაში სრულად არის გაზიარებული (ბ. ლომინაძე. მონღოლთა ბატონობა საქართველოში და ბრძოლა მის წინააღმდეგ (XIII ს. 40 – XIV ს. 10-იანი წწ.). წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. III. საქართველო XI-XV საუკუნეებში. თბ. 1979, გვ. 606; დ. გოჩოლეიშვილი. საქართველო მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე XIII-XIV საუკუნეებში. ჟურნ.: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. I. 1978, გვ. 106-108; დ. ნინიძე. ქართული დიპლომატია XIII საუკუნეში. წგნ.: ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები. I ნაწ. თბ. 1998, გვ. 423; და სხვ.).

სიმკნე და წინადაუდგრომელობა მეფისა და სპათა მისთა, ამისთუის თორმე-
ტი ათასი მკედარი რჩეული თუის თანა იპყრა და წინაშე მისსა დააყენა (და
უბრძანა) ორთა თანა მთავართა მათთა, მკნეთა, ყარასუნდულს <და> აყუშ-
ფარავს, რათა განძლიერებასა და შენივეთებასა ომისასა, უკანასკნელ ივინი
მიეტევნენ და სძლონ და აოტნენ ქართველნი. და ვითარ ყოველგნით განგრ-
ძელდა ომი, მოსწყდა ორგნითვე ურიცხუი, მაშინ მსწრაფლ ზედა მიეტევნეს
მეფესა ყარასუნდულ და აყუშაფავს ათორმეტი ათასითა მკედრითა რჩეული-
თა. კუალად იქმნა სასტიკება ბრძოლისა ესევეითარი, რომელ ორი ათასი მკე-
დარი წინამბრძოლად განეწესა მეფესა და არა ღამთა მათგანი თუინიერ სამ-
თა კაცთასა. და სრულად მოისრნეს და ცხენიცა მეფისა შუბითა ყარასუნ-
დულის მიერ. ხოლო ძლეთოველთა ქართველთა, დაცემასა მეფისა ჰონისასა
მეის ქუეით-ქმნილთა, იწყეს ბრძოლად ყოველთავე ძლიერად და უმრავლესნი
მეგუიბტელნი მოისრნეს. და მეფეცა ძლიერად იბრძოდა ცხენმოკლული. ვი-
თარ იხილა მეფე ქუეითი სიქანელისძემან ჩოგაშვილმან აბაშმან (ხაზი, აქაც
და შემდგომშიც, ჩვენია – თ. ჯ.), მეის აღსუა მეფე ონესა თუისსა ზედა.²

² ციტირებულ ტექსტში დასახელებული „სიქანელისძე ჩოგაშვილი აბაში“ „ას-
წლოვანი მატიანის“ სხვა ნუსხებში სამი განსხვავებული ფორმით არის მოხსენიე-
ბული: 1. „სიქანალიძეა, აბაშმან“ („ქართლის ცხოვრების“ მარიამისეული (M)
ნუსხა (1634-1645 წწ.); 2. „სიქანალის ძემან, აბაშმან“ („ქართლის ცხოვრების“ თეი-
მურაზისეული (T) (XVIII ს-ის I მეოთხ.), მაჩაბლისეული (m) (1736 წ.) და რუმიან-
ცევისეული (R) (1703 წ-მდე) ნუსხები); და 3. „სიქანლის ძემან, აბაშმან“ („ქართ-
ლის ცხოვრების“ საეკლესიო მუხუშუმის (E) ნუსხა (1748 წ.) (ჟამთააღმწერელი.
წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მი-
ხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. II. თბ. 1959, გვ. 280; ჟამთააღმწერელი. ასწლო-
ვანი მატიანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და ლექ-
სიკონი დაურთო რ. კიკნაძემ. თბ. 1987, გვ. 171; ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მა-
ტიანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა გ. აღასანიამ. წგნ.: ქართლის ცხოვრება.
თბ. 2008, გვ. 618). „სიქანელისძე ჩოგაშვილი აბაში“ კიდევ უფრო განსხვავებული
ფორმით არის მოხსენიებული ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ 1685-1696 წლებში
შედგენილ „საქართველოს ისტორიას“ და ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ 1742-1745
წლებში შედგენილ „აღწერა სამეფოსა საქართველოსაში“, რომელთა შესაბამისი
ფრაგმენტებიც მთლიანად „ასწლოვან მატიანეზე“ დამყარებული. ფარსადან
გორგიჯანიძე: „სიქანელის ძემან, აბაშმან“ (ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიანე.
ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო
რ. კიკნაძემ, გვ. 32-33, 171); ვახუშტი ბაგრატიონი: „აბაშმან“ (ქართლის ცხოვრება.
ტ. IV. ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგე-
ნილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973,
გვ. 232). დასახელებული წერილობითი ძეგლების ამგვარი არასრული (ჟამთააღმ-
წერლის თხზულების სხვანაირი ნუსხები, ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულება)
თუ მცდარი (ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულება) ჩვენებების გამო ჟამთააღმ-
წერლის თხზულების შესაბამისი ფრაგმენტი, აგრეთვე, არასრული ან მცდარი სა-
ხით იქნა შეტანილი „ასწლოვანი მატიანის“ მარი ბროსეს, ექვთიმე თაყაიშვილის,

და ვითარ იხილეს აღმკვედრებული ქართველთა, მაშინ ყოველნი აღმკვედრდეს და კუალად მიეტევნეს და მეოტ იქმნეს ყარსუნლულ და აყუშვარაბ ათორმეტი ათასთა თვსთა თანა. ხოლო ლტოლვილ იქმნნეს აქათ პირველად ნოინნი და თუით მანგუ-დემურ უკმოიქცა ყოველთა სპათა თუისთა თანა. მაშინ ულონოქმნილთა ქართველთაცა სივლტოლა იკუმიეს, გარნა ზევ(ა)რდამოთა განგებითა მეფე დაცულ-იქმნა, დაღაცათუ უმრავლესნი ქართველნი მოისრნეს. და მოვიდეს მანგუ-დემურ და მეფე წინაშე აბაღასსა“³.

როგორც ვხედავთ, ჟამთააღმწერლის მონათხრობის თანახმად, ჰიმსის ბრძოლის ერთ-ერთ ეტაპზე ეგვიპტელ ცხენოსანთა წინასწარ მომზადებულმა 12 000-იანმა შენაერთმა ეგვიპტელთა განლაგებაში შეჭრილ და ხელჩართულ ომში ჩაბმულ დემეტრე II-ზე მოულოდნელი იერიში მიიტანა. ამ შეტევის დროს ეგვიპტურმა კავალერიამ ქართველთა ერთ-ერთი, 2 000 მხედრისაგან შემდგარი წინამბრძოლი რაზმი თითქმის მთლიანად გაანადგურა, დანარჩენი რაზმები კი უკუაქცია. ამავე იერიშის დროს ერთ-ერთმა ეგვიპტელმა სარდალმა ყარასუნლულმა დემეტრე II-ს შუბით ცხენი მოუკლა და ქვეითად დარჩენილ მეფეს დალუპვის საფრთხე დაემუქრა. როცა ქართველმა მხედრებმა

სიმონ ყაუხჩიშვილის, რევაზ კიკნაძისა და გიული ალასანიას მიერ მეცნიერულად გამოცემულ ტექსტებში. მარი ბროსე და სიმონ ყაუხჩიშვილი: „ხოლო ვითარ იხილა მეფე სიქანაღის ძემან, აბაშმან, მისი აღსვა მეფე ჰუნესა თვსსა“ (ქართლის ცხოვრება, დასაბამით-გან მეათცხრამეტე საუკუნემდის, თარგმნილი და გამოცემული დავითა უფლისა ბროსე, წვერისა საიმპერატორო აკადემიისა მეცნიერებათა. ნაწ. პირველი. ძველი მოთხრობა, 1469 წლამდის ქრისტეს აქეთ. სანკტ-პეტ. 1849, გვ. 417). „ხოლო ვითარ იხილა მეფე სიქანაღის ძემან, აბაშმან, მისი აღსვა მეფე ჰუნესა თვსსა“ (ჟამთააღმწერელი. წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გვ. 280); ექვთიმე თაყაიშვილი: „ვითარ: იხილა: მეფე: სიქანაღიძემა: აბაშმან: მისი: აღსვა: მეფე: ჰუნესა: თვისსა:“ (ქართლის ცხოვრება. მარიამ დედოფლის ვარიანტი. გამოცემული ექვ. თაყაიშვილის რედაქტორობით. ტფ. 1906, გვ. 728); რევაზ კიკნაძე: „ვითარ იხილა მეფე სიქედურის ძემან, აბაშმან, მისი აღსვა მეფე ჰუნესა თვსსა“ (ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიაწე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო რ. კიკნაძემ, გვ. 171); გიული ალასანია: „ვითარ იხილა მეფე სიქედურის ძემან, აბაშმან, მისი აღსვა მეფე ჰუნესა თვსსა“ (ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიაწე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა გ. ალასანიამ, გვ. 618). აღნიშნული ხარვეზი მთლიანად აღმოიფხვრა 2009 წელს, როცა ვალერი სილოგავამ ჟამთააღმწერლის თხზულების ტექსტი მანამდე უცნობ, 1670-იანი წლების ნუსხაზე დაყრდნობით გამოქვეყნა და სამეცნიერო საზოგადოებას „ასწლოვანი მატიაწის“ განსახილველი ფრაგმენტის ყველაზე უფრო სრული და სწორი ჩვენება შესთავაზა: „ვითარ იხილა მეფე ქუეითი სიქანაღისძე-მან ჩოგაშვილმან აბაშმან, მისი აღსვა მეფე ონესა თუისსა ზედა“.

³ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიაწე (ნაწვეები – ხელნაწერი H-1067). გამოსცა ვ. სილოგავამ. თბ. 2009, გვ. 28-30.

დემეტრე II-ის ქვეითად დარჩენის ამბავი შეიტყვეს, უკან დახევა შეწყვიტეს, ცხენებიდან ჩამოხდნენ და ეგვიპტური კავალერიის წინააღმდეგ ბრძოლაში მეფის მხარდამხარ, ქვეითად ჩაებნენ. მართალია, ქართველი მხედრების დროულმა მოქმედებამ დემეტრე II მცისეულ სიკვდილს გადაარჩინა, მაგრამ გარდაუვალი დაღუპვის საფრთხის წინაშე ახლა უკვე მთელი ქართული ლაშქარი აღმოჩნდა, ვინაიდან სრულებით ცხადი იყო, რომ ქვეითად მებრძოლი ქართველი მხედრები ეგვიპტური კავალერიისათვის წინააღმდეგობის გაწევას დიდხანს ვერ შეძლებდნენ. და, აი, ამ კრიტიკულ მომენტში ერთ-ერთმა ქართველმა მოლაშქრემ, ვინმე „სიქანელისძემ ჩოგაშვილმა აბაშმა“ უდიდესი თავდადება გამოიჩინა და დემეტრე II საკუთარ ცხენზე აამხედრა. როცა ქართველებმა მეფე ამხედრებული დაინახეს, თავადაც ცხენებზე ამხედრდნენ და მოწინააღმდეგეზე თავგანწირული იერიში მიიტანეს. ეგვიპტელმა ცხენოსნებმა ქართული კავალერიის შეტევას ვერ გაუძლეს და ბრძოლის ველიდან გაიქცნენ. სამწუხაროდ, „ასწლოვან მატთანეში“ არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, თუ რა ბედი ეწია ქვეითად დარჩენილ „სიქანელისძე ჩოგაშვილ აბაშს“. შესაბამისად, ჩვენ თანაბარი ალბათობით შეგვიძლია ვიფიქროთ ისიც, რომ იგი ჰიმსის ბრძოლაში დაიღუპა და ისიც, რომ მან სიკვდილს თავი დააღწია და დემეტრე II-სთან ერთად საქართველოში დაბრუნდა.

ჟამთააღმწერლის თხზულების აღნიშნული ფრაგმენტის განხილვის შემდეგ ბუნებრივად იბადება კითხვა: ვინ არის „ასწლოვან მატთანეში“ „სიქანელისძე ჩოგაშვილად“ მოხსენიებული აბაში, რომელმაც 1281 წელს გამართულ ჰიმსის ბრძოლაში დემეტრე II-ისა და ქართული ლაშქრის გადასარჩენად თავი სასიკვდილოდ გასწირა, საკუთარი ცხენი მეფეს დაუთმო, თავად კი მრავალათასიანი კავალერიული შენაერთების ბრძოლის ეპიცენტრში ცხენის გარეშე, ქვეითად დარჩა?

დასმულ კითხვაზე პასუხის გაცემა ქართველ მემატიანეთა თუ მეცნიერთა შორის მხოლოდ XVIII-XIX საუკუნეების ენციკლოპედისტმა და ლექსიკოგრაფმა იოანე ბაგრატიონმა (1768-1830 წწ.) სცადა, რომელმაც თავის ნაშრომში: „შემოკლებით აღწერა საქართველოსა შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა“, აღნიშნა, რომ ჰიმსის ბრძოლის მონაწილე აბაში ეროვნებით „აბაში“ ანუ ეთიოპიელი იყო. იგი ეგვიპტის ერთ-ერთ მხარეში ცხოვრობდა და ყიფიანის გვარს ატარებდა. ჰიმსის ბრძოლის შემდეგ აბაში დემეტრე II-ს საქართველოში გამოჰყვა. მეფემ აბაშს თავადის წოდება უბოძა და მას ორბეთის ციხის მიდამოებსა თუ ქვემო ქართლის სხვა რაიონებში მდებარე

სახასო სოფლები სამამულოდ უწყალობა. აბაშის ჩამომავლები საუკუნეების განმავლობაში აბაშიშვილის გვარს ატარებდნენ. მოგვიანებით აბაშიშვილთა მთელი ფეოდალური სახლი ამოწყდა და ამ გვარის არც ერთი წარჩინებული საქართველოში აღარ დარჩა: „28. თავადი აბაშის შვილი. ესენი იყვნენ ძველად ყიფიანნი ეგვიპტის ნაწილიდგან; ოდეს მეფესა დიმიტრის ბრძოლასა შინა ეგვიპტელთასა ცხენი მოუკლეს; მაშინ აბაშმან ამან ცხენი თვისი მიართო და განარინა მით წელსა ქრისტეს აქეთ 1285-სა და შეძღვომად ბრძოლისა, მეფემან მიიღო აბაში იგი და მერეთ, შეძღვომად მოსვლისა ქართლსა შინა, თანა მოჰყვა აბაში იგი და მეფემან ჯილდოდ უბოძა თავადობა აბაშადვე წოდებით და სომხითსა შინა საძეფოთაგან აღვილნი და სოფელნი ორბისის მხარეს და სხვაგან და მუნ ჟამიდეგან არიან თავადად აბაშად აღვიარებულნი. გარნა ამდროსა შინა ასწყდა გვარი მათი და არვიხლა არიან შთამომავლობანი მისნი“.⁴

ჩვენ ვერანაირად ვერ გავიზიარებთ იოანე ბაგრატიონის მიერ შემოთავაზებულ ამ მოსაზრებებს. ჯერ ერთი, დღეისათვის გივი ჯამბურიას მიერ არგუმენტირებულად არის დადგენილი, რომ აბაშიშვილთა ფეოდალური სახლი ბარათაშვილთა დიდი ფეოდალური სახლის ერთ-ერთ განაყოფს წარმოადგენდა, დასაბამს XV საუკუნის შემდგომი პერიოდიდან იღებდა⁵ და ამიტომ შეუძლებელია მას 1281 წლის ჰიმნის ბრძოლის მონაწილე აბაშთან რაიმე საერთო ჰქონოდა. გარდა ამისა, ჟამთააღმწერლის თხზულების ზემოთ მოტანილი ფრაგმენტიდან, იოანე ბაგრატიონის მოსაზრების საპირისპიროდ, ვფიქრობთ, სავსებით ნათლად ჩანს ისიც, რომ „ასწლოვან მატთანეში“ მოხსენიებული აბაში ეროვნებით ეთიოპიელი კი არა, ქართველი იყო და თანაც, ჰიმნის ბრძოლაში არა ეგვიპტელთა, არამედ მონღოლ-ქართველთა მხარეს იბრძოდა.

ყოველივე აღნიშნულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, არ შეეცდებით, თუკი დავასკვნით, რომ იოანე ბაგრატიონის მიერ „ასწლოვან მატთანეში“ მოხსენიებული აბაშის შესახებ გამოთქმული მოსაზრება დაუსაბუთებელია და მისი გაზიარებისათვის რაიმე საფუძველი არ არსებობს.

დავუბრუნდეთ ზემოთ დასმულ კითხვას. საკითხის შესწავლამ აჩვენა, რომ მართალია, ამ კითხვისათვის რაიმე სრული, ამომწურავი პასუხის გაცე-

⁴ შემოკლებით აღწერა საქართველოსა შინა მცხოვრებთა თავადთა და აზნაურთა გვარებისა, რომელნიცა აღწერილ არიან ძველად მეფეთაგანცა და უკანასკნელ მეფისა მიერ ირაკლისაგანცა ვითარცა არს მოხსენებულ ტრაქტატსა შინა დადებულია ოდეს შეეკრა მის დიდებულებას იმპერატრიცა ეკატერინასა, წელსა 1783. ჟურნ.: ივერია. № IX-X. სექტემბერი და ოქტომბერი. თბ. 1884, გვ. 27

⁵ გ. ჯამბურია. ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან (სომხით-საბარათიანოს სათავადოები). თბ. 1955, გვ. 63-64.

მა მხოლოდ „ასწლოვან მატიანეზე“ დაყრდნობით, სხვა დამატებითი საისტორიო მასალის მოძიების გარეშე, შეუძლებელია, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ჟამთააღმწერლის თხზულებაში დაცული ცნობები მაინც გვაძლევს საშუალებას, არგუმენტირებულად გავარკვიოთ ამ თავდადებულ ქართველ მოლაშქრესთან დაკავშირებული ორი ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხი, როგორიც მისი საგვარეულო კუთვნილება და მამისშვილობაა.

ჩვენი დაკვირვებით, ის ფაქტი, რომ აბაში ჟამთააღმწერლის თხზულებაში „სიქანელისძედ“ და იმავდროულად, „ჩოგაშვილად“ მოიხსენიება, ცალსახად მიუთითებს იმაზე, რომ იგი გვარად სიქანელისძე იყო, ხოლო მის მამას სახელად ჩოგა ერქვა.

თუ ჩვენი ეს დაკვირვება სწორია, მაშინ დგინდება, რომ „ასწლოვან მატიანეში“ მოხსენიებული არიან სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის ორი თაობის წარმომადგენლები: ჩოგა და მისი ვაჟი აბაში. ამასთან, ჟამთააღმწერლის თხზულებიდან ჩანს, რომ 1281 წელს გამართული ჰიმსის ბრძოლის მონაწილე აბაშ სიქანელისძე XIII საუკუნის II ნახევარში მოღვაწეობდა. აქედან კი ავტომატურად გამომდინარეობს დასკვნა, რომ აბაშის მამა, ჩოგა სიქანელისძე, XIII საუკუნის I ნახევრისა და ამავე საუკუნის შუა ხანების მოღვაწე იყო.

მიღებული დასკვნების შემდეგ აუცილებლად უნდა შევეხოთ უშუალოდ გვარ „სიქანელისძე“-სთან დაკავშირებულ საკითხს.

ჩვენი დაკვირვებით, განსახილველი გვარის ფუძეს სავარაუდო ტოპონიმი „სიქან(ი)“ წარმოადგენს, რომელიც ჯერჯერობით ლოკალიზებული არ არის.⁶ აღნიშნულ ტოპონიმს დართული აქვს სადაურობის მაწარმოებელი სუფიქსი „ელი“, საიდანაც წარმომდგარია ანთროპონიმი „სიქანელი“ („სიქანელი“) (შდრ.: „თორ-ელი“, „ლარგე-ელი“ და ა. შ.).

როგორც ჩანს, სწორედ სახელი „სიქანელი“-ს მატარებელი პირი იყო სიქანელისძეთა ფეოდალური გვარის ფუძემდებელი, რომლის ერთ-ერთი ჩამომავალიც, აბაშ ჩოგას ძე სწორედ „სიქანელისძე“-დ („სიქანელი-ს-ძე“) არის მოხსენიებული ჟამთააღმწერლის თხზულებაში.

ამით „ასწლოვან მატიანეში“ დაცული ცნობების ანალიზს ვასრულებთ და სიქანელისძეთა ფეოდალურ სახლთან დაკავშირებული სხვა წერილობითი ძეგლების განხილვაზე გადავდივართ.

⁶ სხვათა შორის, არ არის გამორიცხული, რომ თავად ფორმა „სიქან(ი)“ ტოპონიმ „სიქ(ა)“-ზე მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელი სუფიქსი „ნი“-ს დართვით იყო მიღებული: „სიქა-ნი“ (შდრ.: „ფოკა-ნი“, „განძა-ნი“ და ა. შ.).

2. ნასოფლარ კარნეთის (ჯავახეთი, ახალქალაქის მუნიციპალიტეტი) ეკლესიის ლაპიდარული წარწერა (XIII-XIV სს.)

სიქანელისძეთა ფეოდალურ სახლთან დაკავშირებული წერილობითი ძეგლების მოძიება-გამოვლენაზე მუშაობისას ჩვენი ყურადღება ჯავახეთში, ახალქალაქის მუნიციპალიტეტში, მუნიციპალიტეტის ცენტრიდან (ქ. ახალქალაქიდან) სამხრეთით, დაახლოებით, 9-10 კილომეტრის დაშორებით, მდინარე ფარავნის (ფარავანისწყლის, ახალქალაქის მტკვრის, ჯავახეთის მტკვრის) მარჯვენა ნაპირზე მდებარე ნასოფლარ კარნეთის XI საუკუნის დარბაზული ეკლესიის მოგვიანო ხანის ერთმა ასომთავრულმა ლაპიდარულმა წარწერამ მიიპყრო.⁷

წარწერა ტაძრის სამხრეთი მინაშენის შესასვლელის თავზე, დიდი ზომის არქიტრავეზა ამოკვეთილი. ტექსტი, რომელიც ცხრა სტრიქონს შეიცავს,

⁷ კარნეთის ეკლესია დაწერილებით არის აღწერილი ირინე ელიზბარაშვილის, ნიკოლოზ ვაჩიშვილისა და ციციო ჩაჩხუნაშვილის მიერ: „გაცდებით თუ არა სოფელს (პატარა ხორენიას – თ. ჯ.), ფარავანისწყლის ვიწრო, კლდოვან ხეობაში მოხვდებით. მდინარის ორსავე მხარეს უზვეულო მოგვანილობის კლდეებია აღმართული, რომლებიც სტალაქტიტების გროვას მოგვაგონებს. მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, მაღალი კლდის ძირში ეკლესიის ნანგრევია შეუუქული. მისი თლილი ქვის ფასადი შორიდანვე გამოიკვეთება კლდის უსწორმასწორო ფონზე. ირგვლივ სიჩუმეა, ისეთი შეგრძნებაა, თითქოს ყველაფრისაგან შორს ხარ. თუმცა, სოფელი (პატარა ხორენია – თ. ჯ.) სულ რაღაც 20 წუთია, რაც უკან მოიტოვებ. ეკლესია დარბაზული ტიპისაა, მინაშენით სამხრეთიდან. შენობის ძირითადი, დარბაზული ნაწილი, რომლის კედლები მეტ-ნაკლებად დაზიანებულია, შესასვლელის თავზე მოთავსებული წარწერის მიხედვით – „ქრისტე ადიდებ იოანე ოქროპირი, ქართლისა კათალიკოზი ორთავე შინა ცხორებათა. იყავნ, ამენ“ 1033-1048 წწ-ით თარიღდება, მინაშენი კი XIV საუკუნისაა. წარწერაში მოხსენიებული პირი, ქართლის კათალიკოსი იოანე ოქროპირი, ცნობილი მოღვაწეა. იგი იხსენიება ჯავახეთისავე სოფლების – ყაურმისა (ძველი ტონთი) და ფოკის წარწერებში. კარნეთში წარწერის მოთავსების საპატიო ადგილი და მეფის მოუხსენებლობა გვაფიქრებინებს, რომ იოანე ოქროპირი ქტიტორია ეკლესიისა, რომელსაც იგი საკათალიკოსო სოფელში აშენებს; ასევე საკათალიკოსო სოფლები იყო, როგორც აღინიშნა, ფოკა და ყაურმა. ნაგებობა წარწერის გარეშეც ავლენს თავის ასაკს. XI საუკუნეზე მეტყველებს დარბაზის აზიდული და წამახვილებული ფრონტონი, კედლის სუფთა წყობა და, რაც მთავარია, ორნამენტით დაფარული ჯვარი არქიტრავეზე. ჯავახური არქიტექტურისათვის დამახასიათებელია დიდი, გლუვი არქიტრავეები, რომლებიც XI საუკუნემდე მოურთავი რჩება. თუნდაც ამიტომ კარნეთის ჯვარ-წარწერიანი არქიტრავეი XI საუკუნეზე ადრეული არ შეიძლება იყოს. თავისი დროისათვის ნიშნეულია მინაშენიც – XIV საუკუნეზე მიგვანიშნებს აფსიდის კედლით გამოყოფა, თუ სარკმლის დაზიანებული საპირის მორთულობა“ (ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი. რედაქტორი: დ. თუმანიშვილი. ტექსტის ავტორები: ისტორია, ისტორიული გეოგრაფია: დ. ბერძენიშვილი; ნივთიერი კულტურის ძეგლები: ირ. ელიზბარაშვილი, ნ. ვაჩიშვილი, ც. ჩაჩხუნაშვილი. თბ. 2000, გვ. 41).

155

დღეისათვის ქართულ ისტორიოგრაფიაში კარნეთის ეკლესიის წარწერის დათარიღების თაობაზე რამდენიმე განსხვავებული მოსაზრებაა გამოთქმული.

წარწერის ქრონოლოგიის შესახებ საკუთარი მოსაზრება პირველად ნიკო ბერძენიშვილმა გამოთქვა და ტექსტი, მისი პალეოგრაფიული თავისებურებების გათვალისწინებით, XIV-XV საუკუნეებით დაათარიღა.⁹

განსხვავებულ დასკვნამდე მივიდა ვასილ ცისკარიშვილი. მან კარნეთის ეკლესიის წარწერა სოფელ დიდი ხორენიის ეკლესიის XIII საუკუნის წარწერას დაუკავშირა (დიდი ხორენიის ტაძრის წარწერის შესახებ ვრცლად იხ.: ქვემოთ) და ამ ორ ტექსტს შორის გამოვლენილი შინაარსობრივი მსგავსებისა თუ კავშირის გამო, კარნეთის ეკლესიის წარწერის ქრონოლოგია აგრეთვე XIII საუკუნით განსაზღვრა.¹⁰

წარწერის დათარიღების საკითხს სულ ბოლოს დევი ბერძენიშვილი შეეხო. მკვლევარმა თავის 1985 წელს გამოქვეყნებულ ერთ-ერთ ნაშრომში წარწერა, სავარაუდოდ, მის პალეოგრაფიულ თავისებურებებზე დაყრდნობით, XIII-XIV საუკუნეებით დაათარიღა.¹¹ მოგვიანებით დევი ბერძენიშვილმა ხელოვნების ისტორიკოსებთან: ირინე ელიზბარაშვილთან, ნიკოლოზ ვაჩიშვილთან და ციცინო ჩაჩხუნაშვილთან თანაავტორობით, გამოაქვეყნა გზამკვლევის ტიპის წიგნი „ჯავახეთი (ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი)“, სადაც, მართალია, კარნეთის ეკლესიის წარწერის თარიღი პირდაპირ მითითებული არ არის, მაგრამ, სამაგიეროდ, აქ XIV საუკუნითაა დათარიღებული კარნეთის ტაძრის სამხრეთი მინაშენი ანუ ის ნაგებობა, რომლის კედელზეც ჩვენთვის საინტერესო წარწერაა ამოკვეთილი.¹² შესაბამისად, ვფიქრობთ, არ შევცდებით, თუკი დავასკვნით, რომ დევი ბერძენიშვილმა თავადვე დააზუსტა კარნეთის ეკლესიის წარწერის მის მიერ ადრე შემოთავაზებული თარიღი (XIII-XIV სს.) და ტექსტის ქრონოლოგია XIV საუკუნით განსაზღვრა.

ჩვენ საკითხის შესწავლის ამ ეტაპზე კარნეთის ეკლესიის წარწერის ზემოთ მოტანილი სამი თარიღიდან (XIV-XV სს. (ნიკო ბერძენიშვილი), XIII ს. (ვასილ ცისკარიშვილი) და XIV ს. (დევი ბერძენიშვილი) საბოლოო

⁹ ნ. ბერძენიშვილი. ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური (საანგარიშო მოხსენება), გვ. 110.

¹⁰ ვ. ცისკარიშვილი. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, გვ. 62.

¹¹ დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი, გვ. 107.

¹² ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, გვ. 41.

უბირატესობას ჯერჯერობით ვერც ერთს ვერ ვაძლევთ, თუმცა კი უფრო დევი ბერძენიშვილის მიერ შემოთავაზებული თავდაპირველი თარიღისაკენ (XIII-XIV სს.) ვიხრებით და ვფიქრობთ, რომ წარწერა, მისი პალეოგრაფიული და შინაარსობრივი თავისებურებებიდან გამომდინარე, სწორედ XIII-XIV საუკუნეებს უნდა მიეკუთვნებოდეს.¹³

კარნეთის ეკლესიის წარწერის თარიღის გარდა, ქართველ მკვლევრებს საკუთარი მოსაზრებები მის შინაარსობრივ მხარესთან დაკავშირებითაც აქვთ გამოთქმული.

ვასილ ცისკარიშვილის დაკვირვებით, ამ წარწერაში, დიდი ხორენიის ტაძრის წარწერის მსგავსად, „ეკლესიის აშენებაზე დახარჯული კათალიკონის ფულის შესახებაა ლაპარაკი. ამდენად, ეს წარწერაც ხორენიას წარწერასთან ერთად შესანიშნავი დოკუმენტია XIII ს. საქართველოს ეკონომიური მდგომარეობის შესასწავლად. ეს წარწერები ავსებენ და ამასთან ადასტურებენ სხვა წერილობითი წყაროების ცნობებს მონღოლთა ბატონობის შედეგად ქვეყნის ეკონომიური დაქვეითების შესახებ“.¹⁴

კარნეთის ეკლესიის წარწერაში დაცული ცნობები გაცილებით უფრო დეტალურად აქვს განხილული დევი ბერძენიშვილს. მისი თქმით, „წარწერაში საუბარია იმაზე, რომ ქართლის კათალიკოსმა (სახელი არ ჩანს) ვინმე ვარდან ... ქანლის ძეს (ალბათ მცხეთის საყდრის) სასამსახუროდ უბოძა სოფლები და მიწები, რომელთა სახელები იქვე ყოფილა მოტანილი. მსგავსი ვითარება აღწერილია 1241 წ. ერთ საბუთში, სადაც კათალიკოსი თავის მსახურთუხუცესს ვაჩე გუარამაის ძეს მიმართავს: „რომელნიღა საყდრისა სასამსახუროდ სოფელნი გქონებოდეს, მოოჯრებულ იყუნეს და ვერარაით დარჩებოდი“-ო...“¹⁵ წარწერაში მოხსენიებულ სოფელთაგან მე ვარჩევ სახელწოდება ხერანიო-ს, რაც თანამედროვე ხორენიაა, კარნეთის მეზობლად ახლაც არსე-

¹³ რაც შეეხება ამ ორსაუკუნოვანი ქრონოლოგიური მონაკვეთის კიდევ უფრო დაევიწროვებას, მიგვაჩნია, რომ ამისათვის ტექსტის დეტალური ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის ჩატარებაა საჭირო. ამგვარი ანალიზის ჩატარება კი, თავის მხრივ, მნიშვნელოვნად სცილდება ჩვენი წინამდებარე ნაშრომის ფარგლებს და საგანგებო კვლევა-ძიების საგანს წარმოადგენს. აქვე დავძენთ, რომ კარნეთის წარწერის ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობით ანალიზზე მუშაობა უკვე დაწყებული გვაქვს და ამ სამუშაოების შედეგებს სამეცნიერო საზოგადოებას ახლო მომავალში გავაცნობთ.

¹⁴ ვ. ცისკარიშვილი. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, გვ. 62.

¹⁵ აქ დევი ბერძენიშვილს მხედველობაში 1241 წლით დათარიღებული დოკუმენტი, ქართლის კათალიკოსის მიქაელ V-ის (1240-იანი წწ-ის დასაწყ.) დაწერილი მსახურთუხუცესს ვაჩე გუარამაისძისადმი, რომელიც ქვემოთ ვრცლად გვექნება განხილული.

ბული სოფელი. იგი იხსენიება „გურჯისტანის დავთარში“, თუმცა კი გამოცემლის (სერგი ჯიქიას – თ. ჯ.) მიერ ეს სახელი ნაგვიანევადაა გამოცხადებული...¹⁶ ირკვევა, რომ სოფლის სახელწოდების ძველი ფორმა „ხურანიო“ ყოფილა, რაც 1609 წ. ერთ საბუთში „ხურანიო“-დ დასტურდება...¹⁷ ვარდანისათვის ბოძებული სოფლებიდან წარწერაში იკითხება აგრეთვე დევანი („ხურანიო და დევანი“). დევათი ახლა ორი ნასოფლარია ჭობარეთისწყლის ორივე ნაპირზე, ალასტანიდან SO მხარეს დაახლ. 2 კმ-ზე... დევა იხსენიება „გურჯისტანის დავთარში“... წარწერაში მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელი „ნი“ სწორედ ორ სოფელს გულისხმობს (მდრ.: განძანი, ფოკანი...). მესამე და მეხუთე სტრიქონებში ორჯერ გვაქვს ასოთა ჯგუფი: „აჯი მლშნითა“ და „არჯი მლშენს“. შესაძლოა პირველი სიტყვა სოფ. ორჯა-ს, მეორე კი სოფ.

¹⁶ აქ მკვლევარს მხედველობაში აქვს სერგი ჯიქიას მიერ გამოცემული ფუნდამენტური ნაშრომის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ III ტომში გამოთქმული მოსაზრება, რომ ამჟამინდელ სოფლებს: დიდ ხორენიას და პატარა ხორენიას თავდაპირველად დიდი ჯვარინა და პატარა ჯვარინა ერქვა: „ამგვარად, არქივისეულ საბუთებში (სულთნის სიგელი, ნასყიდობის ქაღალდი და სხვ.) დაახლოებით 1828-1829 წლამდე (ახალციხის საფაშოს შემოერთებამდე) სოფ. ხორენიის სახელად „ჩვარინა, ჩვარინა, ჯვარინა და ჯივარინა იხმარება. ამ მონაცემების მიხედვით თითქოს უეჭველად დგინდება, რომ ყირქესალიშვილისა და როსტომაშვილის ცნობა სწორია და ხორენია ამ სოფლის თავდაპირველი სახელი არ არის. საყურადღებოა, რომ ამ სოფლის ორმაგ სახელს (დიდი ჩვარინა ან ხორენია და სხვ.) ჩვენ გვხვდებით სომეხების არზრუმიდან გადმოსახლების პირველ წლებში (XIX საუკუნის 30-იანი წლები). ეს გარემოება კი იმაზე უნდა მიგვითითებდეს, რომ „ხორენია“ სახელი გაჩნდა ამ მხარეში არზრუმიდან სომეხთა გადმოსახლების შემდეგ („დავთრის“ დროს რომ ამ სოფელს ორი სახელი ჰქონოდა, ის უსათუოდ აღნიშნული იქნებოდა, როგორც ეს სხვაგან ყველგან არის ხოლმე)“ (ს. აქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წგნ. III. გამოკვლევა. 1. ხელნაწრის აღწერილობა. 2. შენიშვნები ტექსტის გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის. თბ. 1958, გვ. 325-326).

¹⁷ აქ დევი ბერძენიშვილს მხედველობაში აქვს სამცხის ათაბაგის მანუჩარ III ჯაყელის (1614-1625 წწ.) მიერ რუისის საეპისკოპოსო საყდრისათვის მიცემული 1609 წლის შეწირულების წიგნის შემდეგი ფრაგმენტი: „ჩუენ, ათაბაგმან, ბატრონმან მანუჩარ ესე შემოწირულობისა მტკიცე და შეუცვალეპელი წიგნი და სიგელი გაადრეთ და მოგახსენეთ თქვენ, ჩუენსა სასოებასა და სიქადულსა, რუისს, საყდარსა ღ(მრთ)(ა)ებისასა და ხატსა ფერისცუალებისასა შემოვწირეთ სრულად ზეირანიელნი ბეების მსახლობელნი და რაცა ამ ქუეყანასა იყუნენ და ან იქიდა<ლ>ქმა ჩამოვიდნენ, ვერავინ შემოეცილოს რუისს, საყდარსა ღ(მრთ)(ა)ებისასა და ხატსა ფერისცუალებისასა... ვინცა და რამანცა ადამის მონათესავემან კაცმან კელ ყოს შეცულად და შლად ამისა, მეფემან ანუ დიდმან ანუ მცირემან ანუ მეფეთა კარისა მოსაქმეთა ანუ თემის უფროსთა კაცთა ესე ჩუქენგან შეწირული და დამტკიცებული წიგნი, რა უფლება არს ჩუქენთა შესხურთა და ჯავახურთა მამულთა ზედა... რისხავსმცა ღ(მერ)თი დაუხაბამო და ესე ზემო წერილთა მადლი“ (ქარაგმის გახსნა, ტექსტის გამართვა და პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (ს. კაკაბაძე. ისტორიული საბუთები. წგნ. IV. თბ. 1913, გვ. 5-6).

მუხრამენს აღნიშნავდეს... ეს სოფლები ერთმანეთის მეზობლად იხსენიებიან დავთარშიც... ვარდანი კათალიკოსთან დაკავშირებით ასახელებს 17000 თეთრს, წარწერის ბოლოს კი 20000 თეთრიც იკითხება. ასოთა გადამლის გამო არ ჩანს ვინ და რაში იხდის ამ თანხას... ხორენია და კარნეთი საკათალიკოსო სოფლები ჩანან აქაურ წარწერებში მელქისედეკისა და იოანე ოქროპირის მოხსენიების მიხედვით¹⁸.

ჩვენ, საკითხის შესწავლის ამ ეტაპზე მთლიანად ვიზიარებთ ვასილ ცისკარიშვილისა და დევი ბერძენიშვილის მიერ კარნეთის ეკლესიის წარწერის შინაარსის თაობაზე გამოთქმულ მოსაზრებებს. თუმცა კი ამავედროულად, ვფიქრობთ, რომ ტექსტზე დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს, სრული სახით აღვადგინოთ წარწერის I სტრიქონის დასაწყისი ფრაგმენტი, რომელიც ქვის ზედაპირის დაზიანების გამოა დაკარგული და ამ გზით საბოლოოდ გავარკვიოთ ტექსტში მოხსენიებული ვარდანის საგვარეულო კუთვნილების საკითხი.

კარნეთის ეკლესიის წარწერის I სტრიქონის დასაწყისში ქანწილია წარმოდგენილი. ქანწილს ტექსტის დაზიანებული ფრაგმენტი მოსდევს, სადაც, სტრიქონში წარმოდგენილ გრაფემათა ზომების გათვალისწინებით, დაახლოებით, ორი გრაფემა უნდა ყოფილიყო შესრულებული. ამ დაზიანებულ ფრაგმენტს თავნაკლული სიტყვა **†CНХSLC** (*ქანლისძესა*) აგრძელებს, რომელსაც, თავის მხრივ, სიტყვა **†CАԾCН** (*ვარდანს*) მოსდევს.¹⁹

აღნიშნული დეტალებიდან გამომდინარე, სრულებით ცხადია, რომ ქანწილის შემდეგ, თავნაკლული ფრაზის **†CНХSLC** **†CАԾCН** (*ქანლისძესა ვარდანს*) დასაწყისში, დაახლოებით, ორი დაზიანებული გრაფემა აღსადგენი,

¹⁸ დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი, გვ. 107-108. ციტირებული ტექსტის ბოლო ფრაგმენტში მკვლევარს მხედველობაში აქვს დიდი ხორენიისა და კარნეთის ეკლესიათა XI საუკუნის წარწერები, სდაც მოხსენიებული არიან ქართლის კათალიკოსები: მელქისედეკ I (დაახლ. 1010-1033 წწ.) და იოანე V ოქროპირი (დაახლ. 1033-149 წწ.). დიდი ხორენიის ტაძრის 1029 წლის საღებავით შერულებული წარწერა: „*ჯუარი ქრისტესი. ქრისტე. აღიდგ მელქიხედეკ ქართლისა კათალიკოზი ორთავე შინა ცხოვრებათა, ამინ. [ქრონიკონი იყო სმო] (249+780=1029 წ.)*“ (ტექსტის გამართვა და პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (ნ. ბერძენიშვილი. ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური (საანგარიშო მოხსენება), გვ. 106); კარნეთის ეკლესიის უთარილო ლაპიდარული წარწერა: „*ქ(რისტე)ე, აღიდგ მო(ვა)ნე-ოქრ(ო)პ(ირ)ი, ქ(ართლისა) კ(ათა)ლ(იკო)ზი, ორთავე შ(ი)ნ(ა) ცხ(ო)რებათა, ძე(ა)ენ ა(მე)ნ*“ (ვ. სილოგავა. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ეპიგრაფიკული ექსპედიციის 1977 წლის მუშაობის ანგარიში. კრებ.: მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. VII. თბ. 1980, გვ. 177).

¹⁹ ჩვენ კარნეთის ეკლესიის წარწერის განსახილველი ფრაგმენტზე 2011 წლის 3 სექტემბერს ვიმუშავეთ, როცა მეგობრებთან ერთად. მცირე ხნით ვიმყოფებოდით ჯავახეთში.

რომლებიც, ჩვენი დაკვირვებით, სხვა არაფერი შეიძლება იყოს, თუ არა გრაფემები ს1 (სი), რომელთა გათვალისწინებითაც წარწერის I სტრიქონის დასაწყისი ფრაგმენტი შემდეგი სახით უნდა იქნეს აღდგენილი: † [ს1]†¹ჩ²ჩ³ჩ⁴ჩ⁵ჩ⁶ჩ⁷ჩ⁸ჩ⁹ჩ¹⁰ჩ¹¹ჩ¹²ჩ¹³ჩ¹⁴ჩ¹⁵ჩ¹⁶ჩ¹⁷ჩ¹⁸ჩ¹⁹ჩ²⁰ჩ²¹ჩ²²ჩ²³ჩ²⁴ჩ²⁵ჩ²⁶ჩ²⁷ჩ²⁸ჩ²⁹ჩ³⁰ჩ³¹ჩ³²ჩ³³ჩ³⁴ჩ³⁵ჩ³⁶ჩ³⁷ჩ³⁸ჩ³⁹ჩ⁴⁰ჩ⁴¹ჩ⁴²ჩ⁴³ჩ⁴⁴ჩ⁴⁵ჩ⁴⁶ჩ⁴⁷ჩ⁴⁸ჩ⁴⁹ჩ⁵⁰ჩ⁵¹ჩ⁵²ჩ⁵³ჩ⁵⁴ჩ⁵⁵ჩ⁵⁶ჩ⁵⁷ჩ⁵⁸ჩ⁵⁹ჩ⁶⁰ჩ⁶¹ჩ⁶²ჩ⁶³ჩ⁶⁴ჩ⁶⁵ჩ⁶⁶ჩ⁶⁷ჩ⁶⁸ჩ⁶⁹ჩ⁷⁰ჩ⁷¹ჩ⁷²ჩ⁷³ჩ⁷⁴ჩ⁷⁵ჩ⁷⁶ჩ⁷⁷ჩ⁷⁸ჩ⁷⁹ჩ⁸⁰ჩ⁸¹ჩ⁸²ჩ⁸³ჩ⁸⁴ჩ⁸⁵ჩ⁸⁶ჩ⁸⁷ჩ⁸⁸ჩ⁸⁹ჩ⁹⁰ჩ⁹¹ჩ⁹²ჩ⁹³ჩ⁹⁴ჩ⁹⁵ჩ⁹⁶ჩ⁹⁷ჩ⁹⁸ჩ⁹⁹ჩ¹⁰⁰ჩ¹⁰¹ჩ¹⁰²ჩ¹⁰³ჩ¹⁰⁴ჩ¹⁰⁵ჩ¹⁰⁶ჩ¹⁰⁷ჩ¹⁰⁸ჩ¹⁰⁹ჩ¹¹⁰ჩ¹¹¹ჩ¹¹²ჩ¹¹³ჩ¹¹⁴ჩ¹¹⁵ჩ¹¹⁶ჩ¹¹⁷ჩ¹¹⁸ჩ¹¹⁹ჩ¹²⁰ჩ¹²¹ჩ¹²²ჩ¹²³ჩ¹²⁴ჩ¹²⁵ჩ¹²⁶ჩ¹²⁷ჩ¹²⁸ჩ¹²⁹ჩ¹³⁰ჩ¹³¹ჩ¹³²ჩ¹³³ჩ¹³⁴ჩ¹³⁵ჩ¹³⁶ჩ¹³⁷ჩ¹³⁸ჩ¹³⁹ჩ¹⁴⁰ჩ¹⁴¹ჩ¹⁴²ჩ¹⁴³ჩ¹⁴⁴ჩ¹⁴⁵ჩ¹⁴⁶ჩ¹⁴⁷ჩ¹⁴⁸ჩ¹⁴⁹ჩ¹⁵⁰ჩ¹⁵¹ჩ¹⁵²ჩ¹⁵³ჩ¹⁵⁴ჩ¹⁵⁵ჩ¹⁵⁶ჩ¹⁵⁷ჩ¹⁵⁸ჩ¹⁵⁹ჩ¹⁶⁰ჩ¹⁶¹ჩ¹⁶²ჩ¹⁶³ჩ¹⁶⁴ჩ¹⁶⁵ჩ¹⁶⁶ჩ¹⁶⁷ჩ¹⁶⁸ჩ¹⁶⁹ჩ¹⁷⁰ჩ¹⁷¹ჩ¹⁷²ჩ¹⁷³ჩ¹⁷⁴ჩ¹⁷⁵ჩ¹⁷⁶ჩ¹⁷⁷ჩ¹⁷⁸ჩ¹⁷⁹ჩ¹⁸⁰ჩ¹⁸¹ჩ¹⁸²ჩ¹⁸³ჩ¹⁸⁴ჩ¹⁸⁵ჩ¹⁸⁶ჩ¹⁸⁷ჩ¹⁸⁸ჩ¹⁸⁹ჩ¹⁹⁰ჩ¹⁹¹ჩ¹⁹²ჩ¹⁹³ჩ¹⁹⁴ჩ¹⁹⁵ჩ¹⁹⁶ჩ¹⁹⁷ჩ¹⁹⁸ჩ¹⁹⁹ჩ²⁰⁰ჩ²⁰¹ჩ²⁰²ჩ²⁰³ჩ²⁰⁴ჩ²⁰⁵ჩ²⁰⁶ჩ²⁰⁷ჩ²⁰⁸ჩ²⁰⁹ჩ²¹⁰ჩ²¹¹ჩ²¹²ჩ²¹³ჩ²¹⁴ჩ²¹⁵ჩ²¹⁶ჩ²¹⁷ჩ²¹⁸ჩ²¹⁹ჩ²²⁰ჩ²²¹ჩ²²²ჩ²²³ჩ²²⁴ჩ²²⁵ჩ²²⁶ჩ²²⁷ჩ²²⁸ჩ²²⁹ჩ²³⁰ჩ²³¹ჩ²³²ჩ²³³ჩ²³⁴ჩ²³⁵ჩ²³⁶ჩ²³⁷ჩ²³⁸ჩ²³⁹ჩ²⁴⁰ჩ²⁴¹ჩ²⁴²ჩ²⁴³ჩ²⁴⁴ჩ²⁴⁵ჩ²⁴⁶ჩ²⁴⁷ჩ²⁴⁸ჩ²⁴⁹ჩ²⁵⁰ჩ²⁵¹ჩ²⁵²ჩ²⁵³ჩ²⁵⁴ჩ²⁵⁵ჩ²⁵⁶ჩ²⁵⁷ჩ²⁵⁸ჩ²⁵⁹ჩ²⁶⁰ჩ²⁶¹ჩ²⁶²ჩ²⁶³ჩ²⁶⁴ჩ²⁶⁵ჩ²⁶⁶ჩ²⁶⁷ჩ²⁶⁸ჩ²⁶⁹ჩ²⁷⁰ჩ²⁷¹ჩ²⁷²ჩ²⁷³ჩ²⁷⁴ჩ²⁷⁵ჩ²⁷⁶ჩ²⁷⁷ჩ²⁷⁸ჩ²⁷⁹ჩ²⁸⁰ჩ²⁸¹ჩ²⁸²ჩ²⁸³ჩ²⁸⁴ჩ²⁸⁵ჩ²⁸⁶ჩ²⁸⁷ჩ²⁸⁸ჩ²⁸⁹ჩ²⁹⁰ჩ²⁹¹ჩ²⁹²ჩ²⁹³ჩ²⁹⁴ჩ²⁹⁵ჩ²⁹⁶ჩ²⁹⁷ჩ²⁹⁸ჩ²⁹⁹ჩ³⁰⁰ჩ³⁰¹ჩ³⁰²ჩ³⁰³ჩ³⁰⁴ჩ³⁰⁵ჩ³⁰⁶ჩ³⁰⁷ჩ³⁰⁸ჩ³⁰⁹ჩ³¹⁰ჩ³¹¹ჩ³¹²ჩ³¹³ჩ³¹⁴ჩ³¹⁵ჩ³¹⁶ჩ³¹⁷ჩ³¹⁸ჩ³¹⁹ჩ³²⁰ჩ³²¹ჩ³²²ჩ³²³ჩ³²⁴ჩ³²⁵ჩ³²⁶ჩ³²⁷ჩ³²⁸ჩ³²⁹ჩ³³⁰ჩ³³¹ჩ³³²ჩ³³³ჩ³³⁴ჩ³³⁵ჩ³³⁶ჩ³³⁷ჩ³³⁸ჩ³³⁹ჩ³⁴⁰ჩ³⁴¹ჩ³⁴²ჩ³⁴³ჩ³⁴⁴ჩ³⁴⁵ჩ³⁴⁶ჩ³⁴⁷ჩ³⁴⁸ჩ³⁴⁹ჩ³⁵⁰ჩ³⁵¹ჩ³⁵²ჩ³⁵³ჩ³⁵⁴ჩ³⁵⁵ჩ³⁵⁶ჩ³⁵⁷ჩ³⁵⁸ჩ³⁵⁹ჩ³⁶⁰ჩ³⁶¹ჩ³⁶²ჩ³⁶³ჩ³⁶⁴ჩ³⁶⁵ჩ³⁶⁶ჩ³⁶⁷ჩ³⁶⁸ჩ³⁶⁹ჩ³⁷⁰ჩ³⁷¹ჩ³⁷²ჩ³⁷³ჩ³⁷⁴ჩ³⁷⁵ჩ³⁷⁶ჩ³⁷⁷ჩ³⁷⁸ჩ³⁷⁹ჩ³⁸⁰ჩ³⁸¹ჩ³⁸²ჩ³⁸³ჩ³⁸⁴ჩ³⁸⁵ჩ³⁸⁶ჩ³⁸⁷ჩ³⁸⁸ჩ³⁸⁹ჩ³⁹⁰ჩ³⁹¹ჩ³⁹²ჩ³⁹³ჩ³⁹⁴ჩ³⁹⁵ჩ³⁹⁶ჩ³⁹⁷ჩ³⁹⁸ჩ³⁹⁹ჩ⁴⁰⁰ჩ⁴⁰¹ჩ⁴⁰²ჩ⁴⁰³ჩ⁴⁰⁴ჩ⁴⁰⁵ჩ⁴⁰⁶ჩ⁴⁰⁷ჩ⁴⁰⁸ჩ⁴⁰⁹ჩ

კარნეთის ეკლესიის წარწერის დასაწყისის მაინცადამაინც აღნიშნული სახით აღდგენისაკენ, ძირითადად, ორი მნიშვნელოვანი გარემოება გვებიძეებს.

1. შუა საუკუნეების ქართულ ფეოდალურ გვარებს შორის, სიქანელისძეების გარდა, არც ერთი ისეთი გვარი არ გვხვდება, რომლის მესამე, მეოთხე, მეხუთე და მომდევნო გრაფემები „ქანლისძე“-დ ან „ქანელისძე“-დ შეიძლება იკითხებოდეს. აღნიშნულის გათვალისწინებით, კარნეთის ეკლესიის წარწერის განსახილველი ფრაგმენტის სხვა სახით აღდგენა, უბრალოდ, შეუძლებელია.

2. ჩვენ ქვემოთ დავრწმუნდებით, რომ XIII საუკუნეში ნასოფლარ კარნეთიდან, დაახლოებით, 1,5 კილომეტრის დაშორებით მდებარე სოფელ დიდი ხორენიის ტაძრის „კარის ბჭენი“ სწორედ სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის ერთ-ერთი წარმომადგენლის მიერ იყო აგებული. შესაბამისად, კარნეთის ეკლესიის XIII-XIV საუკუნეების წარწერაში მაინცაღმამინც სიქანელისძის გვარის აღდგენა ამ თვალსაზრისითაც სავსებით ლოგიკური და ბუნებრივია.

ამრიგად, თუ ჩვენი მოხედობა სწორია, მაშინ კარნეთის ეკლესიის წარწერის დასაწყისი შემდეგი სახით უნდა იქნეს წაკითხული:

„წ. [სიქანჯე]ლისძესა ვარდანს მიბოძეს / სასამხაუროდ“.

მას შემდეგ, რაც საბოლოოდ გავარკვევით, რომ კარნეთის ეკლესიის წარწერაში ნამდვილად სიქანელისძის გვარია მოხსენიებული, კიდევ ერთხელ დავუბრუნდებით წარწერას და შევეცდებით მის ტექსტზე დაყრდნობით მეტნაკლები სისრულით განვიხილოთ სიქანელისძეთა ფეოდალურ სახლთან დაკავშირებული რამდენიმე მნიშვნელოვანი საკითხი.

დავიწყოთ წმინდად ფაქტოლოგიური ხასიათის საკითხით. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ ზემოთ, რომ ჟამთააღმწერლის თხზულებაში დადასტურებული გვაქვს სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის ორი წარმომადგენლის, ჩოგა და აბაშ სიქანელისძეთა სახელები. ახლა, კარნეთის ეკლესიის წარწერის დაკარგული დასაწყისი ფრაგმენტის აღდგენის შემდეგ, ჩვენთვის ცნობილი ხდება სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის მესამე წარმომადგენლის სახელიც. ეს არის ვარდან სიქანელისძე, რომელიც, კარნეთის ეკლესიის წარწერის თარიღის მიხედვით, XIII-XIV საუკუნეებში ანუ, დაახლოებით, ჩოგა და აბაშ სი-

ქანელისძეების თანადროულად მოღვაწეობდა და სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის მცირერიცხოვანებიდან გამომდინარე, სავარაუდოდ, მათი უახლოესი ნათესავი იყო.

კარნეთის ეკლესიის წარწერაში ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ ვარდან სიქანელიძეს ქართლის კათოლიკოსისაგან „სასამსახუროდ“ გადაცემული ჰქონდა ზემო ჯავახეთის ოთხი სოფელი: ზვირანო (თანამედრ. დიდი და პატარა ხორენია),²⁰ დევანი (თანამედრ. დევათის ნასოფლარები),²¹ არჯი (თანამედრ. ორჯა)²² და „მღშენი“ (თანამედრ. მუხრაშენის ნასოფლარი).²³

კარნეთის ეკლესიის წარწერაში დადასტურებულ ამ მეტად საინტერესო ფაქტზე საუბრისას დევი ბერძენიშვილი, პარალელის გავლების მიზნით, სავსებით სწორად მოიხმობს XIII საუკუნის ერთ ქართულ დოკუმენტს, ქართლის კათოლიკო მიქაელ V-ის მიერ მსახურობუხუცეს ვაჩე გუარამაისძისათვის მიცემულ 1241 წლის დაწერილს, სადაც დაახლოებით მსგავსი ვითარებაა აღწერილი.

ვინაიდან აღნიშნულ დოკუმენტს საკმაოდ დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენი შემდგომი მსჯელობისათვის, სრული სახით მოვიტანო მის შესაბამის ფრაგმენტს: „...დაგიწერეთ და მოგეცით დაწერილი ესე ჩუენ[ნ], ქრისტეს მიერ ქ(ართლისა) კ(ათალიკო)ზმან მიქ(აე)ლ შენ, გუარამაისძესა ვაჩე მსახუროუ-

²⁰ სოფლები დიდი და პატარა ხორენია ახალქალაქის მუნიციპალიტეტში, მუნიციპალიტეტის ცენტრიდან (ქ. ახალქალაქიდან) სამხრეთით, დაახლოებით, 7-8 კილომეტრის დაშორებით, ერთმანეთის მომიჯნავედ მდებარეობს. ამასთან, დიდი ხორენია მდინარე ფარავანის მარჯვენა ნაპირზეა გაშენებული, ხოლო პატარა ხორენია – მარცხენა ნაპირზე (ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წგნ. III, გვ. 320-329; ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, გვ. 38-41).

²¹ დევათის სახელით ცნობილი ორი ნასოფლარი ახალქალაქის მუნიციპალიტეტში, მუნიციპალიტეტის ცენტრიდან (ქ. ახალქალაქიდან) ჩრდილო-დასავლეთით, დაახლოებით, 16-17 კილომეტრის დაშორებით, მდინარე ფარავანის მარჯვენა შენაკადის, მდინარე ბარაღეთისწყლის ორსავე ნაპირზე მდებარეობს (ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წგნ. III, გვ. 285; დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი, გვ. 107).

²² სოფელი ორჯა (//ორჯუა) ახალქალაქის მუნიციპალიტეტში, მუნიციპალიტეტის ცენტრიდან (ქ. ახალქალაქიდან) ჩრდილოეთით, დაახლოებით, 6-7 კილომეტრის დაშორებით, მდინარე ფარავანის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს (ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წგნ. III, გვ. 267-268; ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, გვ. 56).

²³ მუხრაშენის ნასოფლარი სადღაც ორჯას მიდამოებში მდებარეობს (ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წგნ. III, გვ. 286; დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი, გვ. 107).

ხუცესსა დ[ა] შვილთა და მოძავ[ა]ლთა შერთა. მას ჟამსა, ოდეს პ(ირვე)ლ ხუარაზმელთაგან და მერმე თათართაგან მოოკრდა ესე სამეფო და ზოგნი ქუეყანანი და სოფელნი დიდადრე მოოკრდეს და შენ და შენნი ძმანი დიდსა უგებურ[ა]ობასა შინა იყვნით, ამისთვის, რ(ომე)ლ რ(ომე)ლნილა მამულნი გქონდეს, იგინიცა ამოწყუდილნი იყუნეს და მით ოდენ ვერ დაპრჩებოდით, ერთმანერთსა დიდად რომე ეუგებურებოდით. და მისითა მიზეზითა გუეჰაჯენით, რაითამცა შეგუეწყალენით შენ, ვაჩე გუარამის ძე და საყდრისა სასამსახურო-სამამულოდ სარჩომი გაგუეჩინა, ჩ(უე)ნ დაგხედნით პ(ირვე)ლ არაის ქონებასა და მერმე, რ(ომე)ლნილა საყდრისა სასამსახუროდ სოფელნი გქონებოდეს, მოოკრებულ იყუნეს და ვერარაით დაპრჩებოდი. ვისმინეთ ჰაჯაი თქუენი და მოგეცით სამამულოდ შენ, ვაჩე გუარამისძესა, ჩუენსა მსახურთ-უხუცესსა, შვილთა და მოძავალთა შერთა კათოლიკე ეკლესი[ა]სა სასამსახუროდ ხატი-სოფელი <და> ორომაშენი, ყ(ოვ)ლითა მისითა მიძღვრითა და მიძღვომითა მთითა, ველითა, ტყითა, წყლითა, წისქულითა და ყ(ოვ)ლითავე საკმრითა და უკმრითა, თუინიერ მუნ შინა მსხლობთა ხუცესთა სივლოსანთაგან კიდე, რ(ომე)ლნი სანატრელსა ნ(ი)კ(ოლაო)ზს, ქართლისა <ქ>კ(ათალიკო)ზსა, გაღმა გახუბულნი საყდრისათუინვე შინა შემოუხუბან და ღ(მრ)თივეგუიერგუინოსანთა მეფეთა და ქ(ართლისა) კ(ათალიკო)ზთათუის მწირველად უჩენან. სხუებრ ერთობ ყ(უე)ლაი დაუკლებლად მოგეცით. და მათ მწირველთა რაიცა ძუელიდგან არა ზ(ედ)ა სდებია, ნურას წყენასა იკადრებ. და გქონდეს სოფელი ორომაშენი, ყ(ოვ)ლითა მისითა მიძღვომითა, საკმრითა და უკმრითა შენ და შვილთა და მოძავალთა შერთა. გიბედნიერენ ღ(მერთმა)ნ. არა შეგეც-ვალოს დაწერილი ესე მიუკუენისამდე ერთგულად მსახურებასა შინა კათოლიკე ეკლესი(ა)სა და ქართლისა <ქ>კ(ათალიკო)ზთასა, არა ჩუენგან და არცა შემდგომთა ჩუენთა სხუათა ქ(ართლისა) კ(ათალიკო)ზთაგან“.²⁴

ჩვენ, ჩვენი მხრივ, დევი ბერძენიშვილის მიერ მოხმობილ კათოლიკოს მიქაელ V-ის დაწერილს XIII საუკუნის კიდეც ერთ დოკუმენტს დავამატებთ, რომელიც, შინაარსის თვალსაზრისით, აგრეთვე აშკარა მსგავსებას ავლენს ქართლის კათოლიკოსის მიერ ვარდან სიქანელისძისათვის სოფლების „სასამსახუროდ“ ბოძების ფაქტთან. მხედველობაში გვაქვს ქართლის კათოლიკოსის ნიკოლოზ III-ის (დაახლ. 1250-1282 წწ.) მიერ არვანბეგ საბაისძისათვის მიცემული 1281/1282 წლების დაწერილი.

²⁴ ქართული ისტორიული საბუთები. IX-XIII საუკუნეები. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა. წგნ.: ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I. თბ. 1984, გვ. 115.

მოვიტანო ამ დოკუმენტის შესაბამის ფრაგმენტს: „ესე დაწერილი ჩუენ, გლახაკმან ქართლისა კათალიკოზმან ნიკ(ო)ლ(ა)ოზ დავიწერეთ და მოვეცით თქუენ, საბაისძესა არვანბეს. და შვილთა და მომავალთა ყოველთა სახლისა თქუენისათა. მათ ჟამთა შინა, ოდეს ღ(მრ)თისა სწორი დავით მეფე ამა ჟამთა ძნელბელობისა და მიჭირვებულობისაგან სიმავრეთა კლარჯეთისათა მოჰმართა და თქუენ მათის სამსახურისათუის თავი დასდევით და მცხეთისა მკუიდრი შეუბანი თქუენთუის სამამულოდ სივლითა მოებოდა. და უკანის ჩუენ მოვედით და ყოველნივე საქონებელნი მცხეთისანი მოვიკლენით და შეუბანიც დავიჭირეთ. და თქუენ მოხუდით და ღ(მრ)თის-სწორთა სიველნიც მოიხუენით სამამულოდ ბოძებულობისანი. და შეუბანსა აბუსერეთ საერსოვლი და ბევარი ზედა სდებოდა და იგი მათგან გეყიდა, და გელათისა რ(ავდენ)იმე ცუილი და ბევარი ზედა სდებოდა, იგი მათგან გეყიდა. ესე ყუელაი წინაი დავიდევით და ჯაღარ ეგებოდა ამისი შეცვალები, ამაღ, რ(ო)მე დიდი წანაგები ჩანდა თქუენგან და მონასყიდენიც იყვენით გელათის და აბუსერეთაგან. აწ ასრე განვაჩინეთ, რ(ო)მე ძუელი ბევარი ზედა სდებოდა შეუბანსა თერთმეტი ლიტრაი ცუილი, მას ზედა ცხრაი ლიტრაი ცუილი სხუაი მოგიმატეთ და შევქმენით ოც ლიტრად, მით ლიტ<ი>რითა, რომელი ძუელად ყოფილა. და მოვეცით შეუბანი და დავიმკუ<ი>დრეთ ამისას გასრულებასა შიგა, რ(ო)მე ყოველთა წელიწადთა დიდს ხუთშაბათს ესე ოცი ლიტრაი ცუილი ჩუენს ტანუტერს სახლობანსა მოეცემოდეს და მოეთუალვოდეს. და უკუ<ე>თუ საღმე ჟამთა სიავისაგან სახლობანი ჩუენ არ გ<ა>უქუონდეს, თუ ჟამი გ<ა>ქონდეს, თქუენ მოიღებ<ი>დით. და თუ თქუენ ვერადმე ვერ მოიღოთ, ჩუენ მოვიკლებდეთ. და რაიზომიც წელიწადი დაეყოვნებოდ<ო>ეს ანგირიშითა წლისა და წლისაი არაი და<ა>კლდებოდეს და უკლებად ხელთა მოეცემოდეს ესე ოცი ლიტრაი ცუ<ი>ლი. და ამისას გასრულებასა შინა გ<ა>ქონდეს შეუბანი თქუენ, საბაისძესა არვანბეს და შვილთა და მომავალთა სახლისა თქუენისათა მკუიდრად, სამამულოდ, გრდგულებითა მსახურებასა შინა ქათოლ<ი>კე ეკლესი<ი>ქსასა და ს<ა>ყდრის მჰყრობელთასა. არ შეგეცვალოს არ ჩუენგან და ჯარ შედგომთა ჩუენთა ქართლისა კათალიკოზთაგან... ჩუენისა ჯუარისმტუერთუელისა ზოსიმე ივანისძისა კელითა დავუიწერია. [დამტკიცება]: ... [2.] ქ. ამა პატრონისა ბ(რძანე)ბისა მიწაი ჯუარისმტუ<ი>პროთველი მოწამე და თანადამხუდარი ვარ. [3.] ქ. ამ(ა) პ(ა)ტრო(ო)ნ(ი)სა ბრძ(ა)ნებ<ი>სქამე, მ(ი)წაი მახასძე... მ(ო)წამე ვარ. [4.] ქ. მიწაი დემეტრე ფროშელი ამა პატრონისა ბ(რძანე)ბისა მოწამე ვარ და თანადამხუდარი. [5.] ქ. ამა პატ-

როქნათა ბ(რძანე)ბისაი მოწამე და თანადამხუდარი ვარ მე გუარამისძე გურიგუნაი. [6.] ქ. მე, მარკოზ თადეოზისი მოწამე ვარ პატრონისა კათალიკოზისა ბრძანებისაი. [7.] ქ. ამა კათალიკოზისა ბ(რძანე)ბისა მე, ხეხელისძე არსლან ჯეიბი, მოწამე ვარ“²⁵

როგორც ვხედავთ, XIII საუკუნით დატარილებულ ამ ორ ციტირებულ დოკუმენტში, კარნეთის ეკლესიის წარწერის მსგავსად, აღნიშნულია, რომ ქართლის კათალიკოსმა მიქაელ V-მ თავის მსახურთუხუცეს ვაჩე გუარამისძეს მცხეთის საკათოლიკოსო საყდრის „სასამსახუროდ“ ქვემო ქართლში, ციხე-ქალაქ ღმანისის მიდამოებში მდებარე სოფელი ხატისოფელი-ორომაშენი უბოძა, ხოლო კათალიკოსმა ნიკოლოზ III-მ არვანბეგ საბაისძეს აგრეთვე, მცხეთის საკათოლიკოსო საყდრის „სასამსახუროდ“ აჭარაში მდებარე სოფელი შეუბანი დაუმტკიცა.

განსახილველი დოკუმენტებში დადასტურებულ ამ მეტად საინტერესო ფაქტს ყურადღება საგანგებოდ მიაქცია მზია სურგულაძემ, რომელმაც დაასკვნა, რომ კათალიკოს მიქაელ V-ის დაწერილში მოხსენიებული ვაჩე გუარამისძე და კათალიკოს ნიკოლოზ III-ის დაწერილის დამამტკიცებელი პირები: ჯვარისმტვირთველი ზოსიმე ივანისძე, მახასძე, ღემეტრე ფროშელი, გვირგვინაი გვარამისძე, მარკოზ თადეოზისი და ჯეიბი არსლან ხეხელისძე მცხეთის საკათოლიკოსო საყდრის მსახურეული პირები ანუ ე. წ. მცხეთის-შვილები იყვნენ: „შუა საუკუნეების საქართველოში მცხეთიშვილობა გულისხმობდა მცხეთის საკათალიკოსო საყდრის კუთვნილი მამულების წილობრივ ფლობას და მამულთან დაკავშირებული ყველა სხვა ვალდებულების შესრულებას... მცხეთიშვილობა მემკვიდრეობით გადადიოდა მამიდან შვილზე. ამ შემთხვევაში, როდესაც პირდაპირი მემკვიდრეობითი ხაზი წლებოდა, მცხეთიშვილობა შესაძლებელია გადაცემოდა ქალის შთამომავლებს. თუ კი ასეთებიც არ იყვნენ, მაშინ სამცხეთიშვილო წილზე სვამენ ახალ მცხეთიშვილს. ასეთ შემთხვევებში, გადაწყვეტილებას კანდიდატურის შერჩევის შესახებ დანარჩენ მცხეთიშვილებთან თანხმობით იღებდა კათალიკოსი, საბოლოოდ კი ამტკიცებდა მეფე... მცხეთიშვილები ქმნიან ცალკე სოციალურ შრეს, მათთვის დამახასიათებელია კორპორაციულობა და ერთობის განცდა. მათი სამართლებრივი და სამეურნეო ცოდნის მოცულობაზე, აგრეთვე მაღალ სამწიგნობრე კულტურაზე მეტყველებს მათ მიერ შედგენილი დოკუმენტებიც... როგორც ცნობილია, ადრინდელი შუა საუკუნეებიდან სვეტიცხოვლის საბუთები მოლ-

²⁵ ქართული ისტორიული საბუთები. IX-XIII საუკუნეები, გვ. 177-179.

წეული არაა. ყველაზე ადრინდელი სამი საბუთი მიეკუთვნება XI-XIII საუკუნეებს, მათგან პირველია მელქისედეკის (XI ს. I მესამედი) დაწერილი, რომელშიც კათალიკოსის მიერ სვეტიცხოველზე გაწეული შრომის ანგარიშია წარმოდგენილი, ხოლო ორი დანარჩენია მიქაელ და ნიკოლოზ კათალიკოსების წყალობის საბუთები (XIII საუკუნის II ნახევარი). მართალია, ამ საბუთებში თავად ტერმინი მცხეთიშვილი არ გვხვდება, მაგრამ აქ დასახელებულ პირთათვის მიკუთვნებული ფუნქციის მიხედვით მაინც ადვილად ხერხდება მცხეთიშვილთა ამოცნობა. უეჭველად მცხეთიშვილი იქნებოდა იოანე... რომელიც მელქისედეკ კათალიკოსმა სვეტიცხოველში დაადგინა თავის მწირველად. ასევე მცხეთიშვილები ჩანან მიქაელ კათალიკოსის 1241 წლის დაწერილში მცხეთის მსახურთუხუცესი ვაჩე გაუარამაისძე... და ნიკოლოზ ქართლის კათალიკოსის 1281 წელს არვანბეგ საბაისძისადმი ბოძებული დაწერილის დამამტკიცებელნი... ჯვარისმტვიროველი ზოსიმე ივანისძე, მახასძე, დემეტრე ფროშელი, გაუარამაისძე გუირგუინაი, მარკოზ თადეოზისი, ევზიბი – ხეხელისაძე არსლანი²⁶.

ჩვენ სრულად ვიზიარებთ მზია სურგულაძის ამ მსჯელობას, ოღონდ მის მიერ შემოთავაზებულ დასკვნებს, ჩვენი მხრივ, კიდევ ერთ დასკვნას დავამატებთ: განსახილველ დოკუმენტებში მოხსენიებული პირების: ვაჩე გვარამაისძის, ზოსიმე ივანისძის, დემეტრე ფროშელისა და სხვათა მსგავსად, აგრეთვე, მცხეთისშვილი უნდა იყოს არვანბეგ საბაისძეც. ამ ფაქტს თითქოს ცალსახად ადასტურებს 1281/1282 წლების დაწერილის ბოლო ფრაგმენტი, სადაც კათალიკოსი ნიკოლოზ III არვანბეგ საბაისძეს შეუბანს სწორედ მცხეთის საყდრის „ერთგული სამსახურის“ პირობით უმტკიცებს: *„გჰქონდეს შეუბანი თქვენ, საბაისძესა არვანბეგს და შვილთა და მომავალთა სახლისა თქუენისათა მკუიდრად, სამამულოდ, ერდგულებითა მსახურებასა შინა ქათოლქიკე ეკლესიისასა და საყდრის მპყრობელთასა. არ შეგეცვალოს არ ჩუენგან და არ შემდგომთა ჩუენთა ქართლისა კათალიკოზთაგან“*.

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, სავსებით ნათლად ჩანს, რომ 1241 და 1281/1282 წლების დოკუმენტებში მოხსენიებული ფეოდალები: ვაჩე გვარამაისძე და არვანბეგ საბაისძე, რომლებსაც ქართლის კათალიკოსებისაგან: მიქაელ V-ისა და ნიკოლოზ III-ისაგან საქართველოს სხვადასხვა პროვინციებში: ქვემო ქართლსა და აჭარაში მდებარე სოფლები: ხატისოფელი-ორომაშენი და შეუბანი „სასამსახუროდ“ ჰქონდათ

²⁶ მ. სურგულაძე. მცხეთიშვილები. კრებ.: ანალები. №3. თბ. 2008, გვ. 171-174.

მიღებული, მცხეთის საკათოლიკოსო საყდრის მსახურეული ყმა-აზნაურები ანუ მცხეთისშვილები იყვნენ. შესაბამისად, დაბეჯითებით შეგვიძლია ვთქვათ ისიც, რომ კარნეთის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული ვარდან სიქანელისძეც, რომელსაც ქართლის კათოლიკოსისაგან ჯავახეთში მღებარე ოთხი სოფელი: ხვირანიო, დევანი, არჯი და „მღშენი“, ზუსტად ანალოგიური წესით, „სასამსახუროდ“ ჰქონდა მიღებული, აგრეთვე, მცხეთის საკათოლიკოსო საყდრის მსახურეული ყმა-აზნაური ანუ მცხეთისშვილი იყო.²⁷

3. სოფელ დიდი ხორენიის (ჯავახეთი, ახალქალაქის მუნიციპალიტეტი) ეკლესიის ლაბიდარული წარწერა (1250/60-1280-იანი წწ.)

ნასოფლარ კარნეთის ეკლესიის წარწერის შესწავლის შემდეგ ჩვენ საგანგებოდ დავინტერესდით კარნეთიდან ჩრდილოეთით, დაახლოებით, 1,5 კილომეტრის დაშორებით, მდინარე ფარავანის მარჯვენა ნაპირზე მღებარე სოფელ დიდი ხორენიის ცენტრში აღმართული X საუკუნის დარბაზული ტაძრის ერთი მოგვიანო ხანის ასომთავრული ლაბიდარული წარწერით, რომელიც, ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული მოსაზრების თანახმად, კარნეთის ეკლესიის წარწერასთან, შინაარსობრივი თვალსაზრისით, რამდენიმე საყურადღებო პარალელს ავლენს (ამ პარალელების შესახებ ვრცლად იხ. ქვემოთ).²⁸

²⁷ მიღებული დასკვნის ფონზე, კიდევ უფრო აქტუალური ამოცანა ხდება იმის დადგენა, თუ, კონკრეტულად, რა აღდგენა-განახლებითი სამუშაოები ჩატარა ვარდან სიქანელისძემ მის მიერ „სასამსახუროდ“ მიღებულ ოთხ სოფელსა თუ ჯავახეთის სხვა სამცხეთო მამულებში. სამწუხაროდ, აღნიშნული საკითხების გარკვევა, რომლებსაც უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მცხეთისშვილების მიერ „სასამსახუროდ“ მიღებულ თუ სამართავად გადაცემულ სამცხეთო სოფლებში წარმოებული საქმიანობის შესწავლისათვის, კარნეთის ეკლესიის წარწერის დაზიანების გამო, ჯერჯერობით, ვერ ხერხდება. ამ მიმართულებით კვლევა-ძიების წამოწყება მხოლოდ მას შემდეგ იქნება შესაძლებელი, როცა საბოლოოდ დავასრულებთ წარწერის ტექსტის წაკითხვა-აღდგენაზე მუშაობას.

²⁸ დიდი ხორენიის ეკლესია დაწვრილებით არის აღწერილი ირინე ელიზბარაშვილის, ნიკოლოზ ვაჩეიშვილისა და ციციწო ჩაჩხუნაშვილის მიერ: „სოფლის ცენტრში არსებული ეკლესია, რომელიც XX საუკუნის დასაწყისის სახურავის შეკეთებისას ძლიერ შეცვლილია, ტონითოს დარად, მეღქისედვე კათალიკოსის სახელს უკავშირდება. მაგრამ აქ მეღქისედვეს X საუკუნის დიდი ტაძრისთვის სამხრეთის სტოა მიუშენებია. დიდი ტაძარი დარბაზულია, საშუალო და მოზრდილი თლილი კვადრებით ნაგები, ძუნწადაა გაფორმებული. აღმოსავლეთი სარკმლის სათაური, დასავლეთი კარის ბალაგრის ქვის სამი ვარდული, რამდენიმე ადგილას პერანგის ქვები, აი, სულ ესაა, რაც X საუკუნემ ფასადებზე შემოგვინახა. სამაგიეროდ ინტერიერი კამარებამდე ძველია. იგი ფართო და ერთიანია. სამხრეთ-და-

დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერის ტექსტი ქართული სიძველეებით დაინტერესებულ მკვლევართა შორის პირველად და უკანასკნელად ივანე როსტომაშვილმა ნახა. მკვლევრის თქმით, წარწერა 1896 წელს, მისი დიდ ხორენიაში ყოფნის დროს, ქვის ფილებით გადახურული ეკლესიის ორქანობა სახურავის ჩრდილოეთ კალთაზე იყო განთავსებული. მისივე დაკვირვებით, წარწერიანი ქვის ფილა ტაძრის სახურავზე, სავარაუდოდ, სოფელში ახლად ჩასახლებულ სომხურ მოსახლეობას XIX საუკუნეში, ეკლესიის გადაკეთების დროს, უნდა აეტანა: «Надписи оказались: 1) на крыше большой церкви, крытой плитными камнями, на северномъ скате ея... церковь, какъ видно, обновлена пришельцами-армянами; думаю, этимъ и объясняется, что надпись попала на крышу, которая прежде, нетъ сомненія, была поставлена въ стене».²⁹

ივანე როსტომაშვილის დიდ ხორენიაში ყოფნიდან გარკვეული ხნის შემდეგ ადგილობრივმა მოსახლეობამ ეკლესია ლითონის ფურცლებით გადახურა და წარწერა, როგორც ჩანს, გადახურვის ქვეშ მოექცა. ამ მიზეზის გამო 1902 წელს დიდ ხორენიაში ჩასულმა ექვთიმე თაყაიშვილმა წარწერის ნახვა უკვე ვეღარ შეძლო.³⁰

სავლეთი პილასტრის კაპიტელი ფრინველისა და ვარდულის თხელი გამოსახულებებითაა შემკული. კაპიტელს „აფარებული“ ამ დეკორის გარდა, ტაძრის სიძველეზე მეტყველებს სამხრეთისა და დასავლეთის კართა ნაღისებური თაღები. XV საუკუნეში გამოცვლილმა დაბალმა კამარამ სივრცეს ძლიერ შეუცვალა სახე. XIX საუკუნის შეთეთრებამ და სარკმელთა გაგანიერებამ კი იგი დაამახინჯა. XV საუკუნისაა დასავლეთი სარკმლის სამი ჯვარი, ოდნავ ქვემოთ დასმული ადამისა და ევას (?) გამოსახულება სამოთხის ხესთან, რომლებიც ჩოხასა და ქართულ კაბაში გამოწყობილნი, თითქოს ქართულს ცეკვავენ; ასევე, ეკლესიის ინტერიერის დასავლეთ კედელში გვიან ჩატანებული სარკმლის სათაური გადანაკეცვითა და ჯვრიანი ფიგურებით, რომლის ნაწილიც გარეთ, ყორე-გაღავანშია ჩასმული. დიდ ტაძარზე სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მელქისედეკის მიერ XI საუკუნეში მიდგმული მცირე კაპელა უფრო მდიდრულადაა მორთული. შიდა პილასტრ-თაღები, კარ-სარკმელთა მოსართავები, თუ მთავარი ეკლესიის კარსა და მინაშენს შორის დასმული ვერძის თავები, მათი სუფთა მოხაზულობები, დიდი აქცენტები, XI საუკუნის ჩამოქნილობით მეტყველებენ, რომლებშიც შიგადაშიგ ადგილობრივი, „ჯავახური“ სახვითი ხერხები ძალუმად ცნაურდება (მაგ. დეკორის მოუხეშაობა და სავლეთისა და აღმოსავლეთის ფასადებზე და სხვა). მაგრამ ყველაფერი ესეც დღევანდელ ნაგებობაში ძნელი დასანახი და შესამჩნევია – სტოაში შესასვლელს დასავლეთიდან მიდგმული ფარდული ფარავს, კედლები შეთეთრებულია, წარწერაც („ჯვარი ქრისტესი. ქრისტე აღიდე მელქიზედეკ ქართლისა კათალიკოზი ორთავე შინა ცხორებათა, ამენ. ქორონიკონი იყო სმთ“ – 1029) დაფარული“ (ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, გვ. 38-39).

²⁹ Ив. Ростововъ. Ахалкалакскій уездъ въ археологическомъ отношеніи, გვ. 121.

³⁰ Материалы по Археологіи Кавказа, собранные экспедиціями Императорскаго Мос-

აქედან მოყოლებული, აღნიშნული წარწერა არც ერთ სხვა მკვლევარს აღარ უნახავს და ამიტომ წარწერაზე მსჯელობა დღემდე ივანე როსტომაშვილის მიერ მოწოდებული ცნობების საფუძველზე მიმდინარეობს.

თავად ივანე როსტომაშვილმა დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერის ტექსტი 1898 წელს კრებულის «Сборникъ Матеріаловъ для Описанія Местностей и Племень Кавказа» 25-ე ნომერში გამოაქვეყნა. მკვლევარმა პუბლიკაციაში შეიტანა: 1. წარწერის გადმონაწერი დედნის შრიფტის დაცვით; 2. წარწერის ტექსტის მისეული წაკითხვა ქართულ ენაზე; და 3. წარწერის ტექსტის მისეული წაკითხვის რუსული თარგმანი.

ዐገላ ፎርታታት ነ ተኅ[--]
የር[-]ዐገ ዓገሊና ፀር[---]ግንክ
ካይሉ ግልገላ ዓገሊ ገርኩፎርኩገክ
ከፍር [--]ክ ፍርኩገልገው ዓገሊ
ለዐፍላፆው ዐርፀር ከያፀገገገ ርፍር
ለገገገገገ ተርፍካኔር ፀር ዓገገ
ሪ ከ[----]ዐገገገ^{>31}

„ოღეს თათართა... ქვეყანაი წაართო მისგან... ბოლონი კარის ბჭენი... გავათავენ ვინცა... ნახვიდეთ მოგვივონებდეთ ოცდა ჩვიდმეტი ათასი თეთრი ქათალიკოზსა და მეფესა...“.

«Когда у татаръ... земли отнялъ... кто увидитъ, вспомяните, тридцать пять тысячъ серебряныхъ католикоса и царя...». ³²

ივანე როსტომაშვილის ციტირებული ნაშრომის დაბეჭდვიდან არცთუ დიდი ხნის შემდეგ, 1909 წელს, ექვთიმე თაყაიშვილმა კრებულის «Материалы по археологии Кавказа» XII ტომში დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერის ახალი წაკითხვა გამოაქვეყნა. მკვლევარმა პუბლიკაციაში შეიტანა: 1.

ковскаго Археологическаго Общества, снаряженными на Высочайше дарованныя средства. Вып. XII. Съ приложеніемъ 26 таблицъ и 108 цинкографій. Моск. 1909, 88. 31.

³¹ ივანე როსტომაშვილის მიერ დედნის შრიფტის დაცვით გადმოწერილი ტექსტი მოგვაქვს ზუსტად იმ წესების დაცვით, რომელი წესების დაცვითაც გვქონდა მოტანილი ავტორის მიერ დედნის შრიფტის დაცვით გადმოწერილი კიდევ ერთი, კარნეთის ეკლესიის წარწერის ტექსტი (იხ. ზემოთ).

32. Ив. Ростомовъ. Ахалкалакскій уездъ въ археологическомъ отношеніи, г.г. 121-122. Мдр.: კ. ცისკარიშვილი. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, გ.გ. 60. სხვათა შორის, ივანე როსტომაშვილმა წარწერის მისეული წაკითხვის რუსულენოვან ვარიანტს მცირე შენიშვნა დაურთო, სადაც გამოთქვა მოსაზრება, რომ წარწერა ქვის მხოლოდ ამ ვილაზე არ იყო შესრულებული და მისი ტექსტი სხვა ვილაზეც გრძელდებოდა: „Думаю, что надпись эта не полная. Правда исписанъ целый камень, но думаю, что былъ и другой“ (Ив. Ростомовъ. Ахалкалакскій уездъ въ археологическомъ отношеніи, г.г. 122).

წარწერის ტექსტის მისეული წაკითხვა, ოღონდ, რატომღაც, არა მხედრული, არამედ ნუსხური შრიფტით და 2. წარწერის ტექსტის მისეული წაკითხვის რუსული თარგმანი. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ ზემოთ, რომ ექვთიმე თაყაიშვილს დიდი ზორენიის ეკლესიის წარწერა საკუთარი თვალთა ნანახი არ ჰქონდა. მიუხედავად ამისა, მკვლევარმა ტექსტი, ივანე როსტომაშვილის მიერ შესრულებულ გადმონაწერზე დაყრდნობით, ბევრად უფრო სრულად და გამართულად წაკითხა, ვიდრე თავად როსტომაშვილმა:

`odes TaTarTa yovel i queyanaY wagvarTo, misgan
daumTav rebelni karis bWeti me Coga gavaTaven. vinca
amas naSvideT, mogvSsenebdeT. ocda Cvdmexi aTasi
TeTri qaTaI ikozisa da me fisa vaxmareT“.³³

*«Когда татары отняли у насъ всю страну, притворъ (навесь у дверей) съ того времени остался недоконченнымъ, и я Чога докончилъ. Кто сіе увидитъ, помяните меня. Мы издержали на это 37. 000 тетри католикоса и царя».*³⁴

დიდი ზორენიის ეკლესიის წარწერის დღეისათვის მიღებული საბოლოო წაკითხვა ნიკო ბერძენიშვილს ეკუთვნის და მისი „საქართველოს ისტორიის საკითხების“ 1964 წელს დაბეჭდილ I წიგნშია გამოქვეყნებული. ნიკო ბერძენიშვილის წაკითხვა, რომელიც აგრეთვე ივანე როსტომაშვილის გადმონაწერზეა დამყარებული, ძირითადად, ექვთიმე თაყაიშვილის წაკითხვას მისდევს და მხოლოდ რამდენიმე ადგილს აზუსტებს.

*„ოდეს თათართა ყოველი ქუეყანაი წაგუართო, მისგან დაუმთავრებელნი კარის ბჭეტი მე ჩოგა გავათავენ. ვინცა ამას ნახვიდეთ მოგვკონებდეთ (sic) ოცდა ჩვდმეხი ათასი თეთრი კათალიკოზსა და მეფესა ვმსახურეთ“.*³⁵

³³ აქვე, ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ნუსხურით გადმოცემული ტექსტით სარგებლობის გასაიოლებლად, მის ზუსტ მხედრულ ტრანსლიტერაციასაც მოვიტანთ: „ოდეს თათართა ყოველი ქუეყანაი წაგუართო, მისგან დაუმთავრებელნი კარის ბჭეტი მე ჩოგა გავათავენ. ვინცა ამას ნახვიდეთ, მოგვმსენებდეთ. ოცდა ჩვდმეხი ათასი თეთრი კათალიკოზისა და მეფისა ვახმარეთ“.

³⁴ Материалы по Археологии Кавказа, собранные экспедициями Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества, снаряженными на Высочайше дарованныя средства. Выпускъ XII, გვ. 31. შდრ.: ვ. ცისკარიშვილი. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, გვ. 61; კ. ხარაძე. ჯავახეთის ხუროთმოძღვრული და ბუნების ძეგლები. თბ. 2003, გვ. 52.

³⁵ ნ. ბერძენიშვილი. ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური (საანგარიშო მოხსენება), გვ. III. შდრ.: ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, გვ. 39 და სხვ.

ჩვენ, XX-XXI საუკუნის სხვა მკვლევართა მსგავსად, ჯერჯერობით, ხელი არ მიგვიწვდება დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაზე, რომელიც დღემდე ტაძრის ლითონის გადახურვის ქვეშ არის მოქცეული და ამიტომ იძულებული ვართ, უპირობოდ გავიზიაროთ ტექსტის ნიკო ბერძენიშვილისეული წაკითხვა, რომელიც, სამწუხაროდ, არა წარწერის დედანზე, არამედ, ტექსტის ივანე როსტომაშვილის მიერ შესრულებულ გადმონაწერზეა დამყარებული.

დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერის დათარიღება პირველად ექვთიმე თაყაიშვილმა სცადა. მკვლევარმა, როგორც ჩანს, ყურადღება მიაქცია ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთი მინაშენის შესასვლელის თავზე ამოკვეთილ ქართლის კათოლიკოსის მელქისედეკის 1029 წლის წარწერას და გამოთქვა მოსაზრება, რომ, იმ შემთხვევაში, თუკი ეკლესიის სახურავზე განთავსებული წარწერა რომელიმე სხვა ადგილიდან არ იყო მოტანილი, მაშინ ისიც XI საუკუნეში უნდა ყოფილიყო შესრულებული. გარდა ამისა, ექვთიმე თაყაიშვილმა დამატებით ივარაუდა ისიც, რომ წარწერაში ტერმინ „თათრების“ ქვეშ საქართველოს ტერიტორიაზე XI საუკუნეში გამოჩენილი თურქ-სელჩუკები უნდა ყოფილიყვნენ ნაგულისხმევი.³⁶

დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერის ქრონოლოგიის თაობაზე ექვთიმე თაყაიშვილისაგან განსხვავებული მოსაზრება გამოთქვა ნიკო ბერძენიშვილმა, რომელმაც ტექსტი, სავარაუდოდ, მასში მოხსენიებული „თათრების“ მონღოლებთან გაიგივების გამო, XIII საუკუნით დაათარიდა.³⁷

ზუსტად ანალოგიურ დასკვნამდე მივიდა ვასილ ცისკარიშვილიც, რომელმაც არგუმენტირებულად უკუაგლო ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ გამოთქმული მოსაზრება: „ე. თაყაიშვილის თქმით... თუ ეს წარწერა ხორენიას ძველ ეკლესიას ეკუთვნის და სხვა ადგილიდან არა არის მოტანილი, მაშინ მასში მოხსენიებულ თათრებად უნდა ვიგულისხმოთ ბაგრატ IV დროს შემოსული თურქ-სელჯუკები. საიდანაც არ უნდა იყოს წარწერა, ე. თაყაიშვილის მოსაზრება წარწერის ბაგრატ IV დროით დათარიღების შესახებ არ არის მართებული, ვინაიდან თურქ-სელჯუკებს ქართველები თათრებს არ უწოდებდნენ. სიტყვა „თათარი“ მონღოლებამდე არ იცის ჩვენმა წერილობითმა წყაროებმა.

³⁶ Материалы по Археологии Кавказа, собранные экспедициями Императорского Московского Археологического Общества, снаряженными на Высочайше дарованные средства. Выпуск XII, გვ. 31.

³⁷ ნ. ბერძენიშვილი. ჯავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური (საანგარიშო მოხსენება), გვ. 111.

ამიტომ ზორენიას წარწერა XIII საუკუნისაა და მონღოლებზეა მასში ნათქვამი „ოდეს თათართა ყოველი ქვეყანაი წაგვართო“.³⁸

დღეისათვის ქართულ ისტორიოგრაფიაში დიდი ზორენიის ეკლესიის წარწერის ნიკო ბერძენიშვილისა და ვასილ ცისკარიშვილის დათარიღება მთლიანადაა გაზიარებული.³⁹

ჩვენ, სხვა მკვლევართა მსგავსად, ვიზიარებთ აღნიშნულ დათარიღებას, თუმცა კი, ვფიქრობთ, რომ წარწერაში დაცული ცნობები საშუალებას გვაძლევს, კიდევ უფრო დავავიწროვოთ ეს საკმაოდ ვრცელი, ასწლოვანი ქრონოლოგიური მონაკვეთი.

ამ მხრივ, პირველ რიგში, გასათვალისწინებელია წარწერის პირველი ნაწილის ტექსტი, სადაც ხაზგასმით არის აღნიშნული, რომ ჩოგას მიერ დასრულებული „კარის ბჭენის“ მშენებლობა „თათართა“ მიერ ქართველებისათვის „ყოველი ქუჭყნის“ წართმევის ანუ მონღოლთა მიერ საქართველოს სამეფოს დაპყრობის გამო იყო შეჩერებული.

დღეისათვის სამეცნიერო ლიტერატურაში დადგენილია, რომ მონღოლებმა საქართველოს სამეფო 1235-1239 წლებში დაიპყრეს, მანამდე კი, 1226-1231 წლებში, ქვეყანა ზორეზმელთა გამაჩანაგებელი ბატონობის ქვეშ იმყოფებოდა.⁴⁰ აღნიშნული გარემოებების გათვალისწინებით, ირკვევა, რომ დიდი ზორენიის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული „კარის ბჭენის“ მშენებლობა დაწყებული იყო 1231-1235 წლებში, საქართველოს სამეფოს ზორეზმელთაგან გათავისუფლების შემდეგ და შეწყვეტილი იყო 1235-1239 წლებში, მონღოლთა მიერ ქვეყნის დაპყრობის გამო.

დიდი ზორენიის ეკლესიის წარწერის მომდევნო ფრაგმენტში ნათქვამია, რომ „კარის ბჭენის“ შეწყვეტილი მშენებლობა ვინმე ჩოგამ „გაათავა“ ანუ დაასრულა, რისთვისაც მან „ქათალიკოზისა და მეფის“ კუთვნილი 37 000 თეთრი „იმსახურა“ ანუ დახარჯა.

წარწერის ამ ფრაგმენტიდან ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ ტექსტში მშენებლობისათვის გახარჯული სახსრების ერთ-ერთ მთავარ გამ-

³⁸ ვ. ცისკარიშვილი. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, გვ. 61.

³⁹ დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი, გვ. 107; ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, გვ. 39 და სხვ.

⁴⁰ რ. კიკნაძე. საქართველოს დაპყრობა მონღოლთა მიერ. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. III. საქართველო XI-XV საუკუნეებში. თბ. 1979, გვ. 547-459; რ. კიკნაძე. ზორეზმელები საქართველოში. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. III. საქართველო XI-XV საუკუნეებში. თბ. 1979, გვ. 541-546.

ლებად მხოლოდ რიცხვში მოხსენიებული „მეფეა“ დასახელებული. ეს მეტად მნიშვნელოვან დეტალს წარმოადგენს „კარის ბჭენის“ მშენებლობის დასრულების ფაქტის დათარიღებისათვის.

მართლაც, სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია განსახილველი პერიოდის შემდეგი ისტორიული რეალიები: 1. 1239-1242 წლებში ლიხთიმერეთში გახიზნული მეფე რუსუდანის (1223-1245 წწ.) იურისდიქცია მონღოლთა მიერ დაპყრობილ აღმოსავლეთ საქართველოზე, პრაქტიკულად, აღარ კრცელდებოდა; 2. 1242-1245 წლებში მონღოლებთან დაზავებული და თბილისში დაბრუნებული მეფე რუსუდანის მდგომარეობა იმდენად მძიმე იყო, რომ მას არც სატახტო ქალაქში და არც სადმე სხვაგან რანაირი სააღმშენებლო-განახლებითი სამუშაოები არ ჩაუტარებია; 3. 1245-1246 წლებში საქართველოს მეფე არ ჰყავდა და ქვეყანას მონღოლთა მიერ სამხედრო-ადმინისტრაციულ მოხელეებად, ღუშნისთავებად დადგენილი ქართველი ფეოდალები მართავდნენ; დაბოლოს, 4. 1246-1249 თუ 1246-1259 წლებში საქართველოს ერთდროულად ორი მეფე, დავით VII ულუ (1246-1270 წწ.) და დავით VI ნარინი (1246-1249 ან 1246-1259 წწ.) განაგებდა.⁴¹

ვფიქრობთ, აღნიშნულ ისტორიულ რეალიებზე დაკვირვება თვალნათლივ აჩვენებს, რომ დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული „კარის ბჭენის“ მშენებლობა ვერანაირად ვერ დასრულდებოდა 1239-1245 წლებში, ვინაიდან საქართველოს მეფე რუსუდანს იმხანად ამის შესაძლებლობა, უბრალოდ, არ ჰქონდა. მშენებლობა ვერ დასრულდებოდა ვერც 1245-1246 წლებში, ვინაიდან ამ პერიოდში საქართველოს მეფე არ ჰყავდა და ამიტომ ვერც მისი ხარჯით ჩატარდებოდა განსახილველი სააღმშენებლო სამუშაოები. დასასრულ, „კარის ბჭენის“ მშენებლობა ვერ დასრულდებოდა ვერც 1246-1249/1259 წლებში, ვინაიდან ამ დროს საქართველოს ერთდროულად ორი მეფე განაგებდა და ამიტომაც დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში

⁴¹ რ. კიენაძე. საქართველოს დაპყრობა მონღოლთა მიერ, გვ. 548-459; ბ. ლომინაძე. მონღოლებთან დაზავება. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. III. საქართველო XI-XV საუკუნეებში. თბ. 1979, გვ. 549-451; ბ. ლომინაძე. მონღოლთა ბატონობა საქართველოში და ბრძოლა მის წინააღმდეგ (XIII ს. 40 - XIV ს. 10-იანი წწ.), გვ. 552-553, 556-557, 585-590; თ. მოდებაძე. ერთიანი საქართველოს მეფეები. წგნ.: საქართველოს მეფეები. რედაქტორები: მ. ლორთქიფანიძე, რ. მეტრეველი. თბ. 2000, გვ. 150-153; ნ. ასათიანი. დავით რუსუდანის ძის (ნარინის) მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყების საკითხისათვის. (წერილი I). კრებ.: საისტორიო შტუდიები. II. თბ. 2001, გვ. 28-49; ნ. ასათიანი. დავით რუსუდანის ძის (ნარინის) მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყების საკითხისათვის. (წერილი II). კრებ.: საისტორიო შტუდიები. V. თბ. 2004, გვ. 3-28; და სხვ.

„მეფე“ მოხსენიებული უნდა ყოფილიყო არა მხოლოდ, არამედ მრავლობით რიცხვში, როგორც ამას, მაგალითად, აბელიის ეკლესიის 1250-1259 წლების წარწერაში ვხედავთ: „ჩ. აღიდ(ე)ნ და და(ა)მ[ე]ქარენ ღ(მერთმა)ნ მ(ე)ფ(ე)ნი ჩ(უე)ნნი – დ(ავი)თ და დ(ავი)თ; დ(ე)დ(ო)ფალი თამ(ა)რ-ხ(ა)თ(უ)ნ და ძე მ(ა)თი გ(იორგ)ი, რ(ომე)ლთა წყ(ა)ლ(ო)ბ(ი)თა ღირს ვიქმ(ე)ნ აღშენ(ე)ბად ეკლესი(ი)სა ამის, სამლოცვე(ე)ლოდ მეფ(ო)ბ(ი)სა მ(ა)თისა, მე, გლ(ა)ხ(ა)კი არსენი მშუდ(ა)ისძე, მ(ა)ნგლელი მ(თავრეპი)სკობ(ო)სი“.⁴²

მაშასადამე, ღვინდება, რომ ღიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული „კარის ბჭენის“ მშენებლობის დასრულების ფაქტი მხოლოდ მხოლოდ 1249/1259 წლების შემდგომ პერიოდში შეიძლება ვივარაუდოთ, როცა დავით VI ნარინი დასავლეთ საქართველოში გადავიდა და იქ გამეფდა, ხოლო დავით VII ულუ აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოს ერთპიროვნული მმართველი გახდა.⁴³

ღიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული „კარის ბჭენის“ მშენებლობის დასრულების ფაქტის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვრის (1249/1259 წწ.) დადგენის შემდეგ სრულებით ცხადი ხდება, რომ ამ სააღმშენებლო სამუშაოებით დაკავებული ჩოგა აგრეთვე 1249/1259 წლების ახლო ხანების ან 1249/1259 წლების შემდგომი პერიოდის მოღვაწე იყო.

აღნიშნული გარემოების გათვალისწინებით, ბუნებრივად იბადება კითხვა: ხომ არ არის ეს, 1249/1259 წლების ახლო ხანებსა თუ 1249/1259 წლების შემდგომ პერიოდში მოღვაწე ჩოგა და 1281 წლის ჰიმის ბრძოლის მონაწილე აბაშ სიქანელისძის მამა, ჩოგა სიქანელისძე ერთი და იგივე პირი?

ჩვენი დაკვირვებით, ამ შემთხვევაში, საქმე, მართლაც, ერთსა და იმავე ისტორიულ პირთან უნდა გვქონდეს. ამგვარი დასკვნისაკენ, ძირითადად, ორი მნიშვნელოვანი გარემოება გვიბიძგებს.

1. სახელი ჩოგა შუა საუკუნეების ქართულ ანთროპონიმულ იმდენად იშვიათად გვხვდება, რომ ძნელი დასაჯერებელია, დაახლოებით, ერთი და იმავე პერიოდის ისტორიული რეალების (1249/1259-1281 წწ.) ამსახველ ღიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერასა და ჟამთააღმწერლის „ასწლოვან მართიანეში“ ამ სახელის მატარებელი ორი სხვადასხვა პირი იყოს მოხსენიებული.

⁴² გ. ოთხმეზური. XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები როგორც საისტორიო წყარო. თბ. 1981, გვ. 113-114.

⁴³ ბ. ლომინაძე. მონღოლთა ბატონობა საქართველოში და ბრძოლა მის წინააღმდეგ (XIII ს. 40 – XIV ს. 10-იანი წწ.), გვ. 570-574.

2. ჩვენ უკვე ვნახეთ ზემოთ, კარნეთის ეკლესიის წარწერის განხილვისას, რომ XIII-XIV საუკუნეებში სოფელ დიდი ხორენიას ქართლის კათოლიკოსის აზნაური ვარდან სიქანელისძე ფლობდა. შესაბამისად, სავსებით ლოგიკური იქნება, ვიფიქროთ, რომ ამავე დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული „კარის ბჭენის“ მაშენებელი ჩოგა, რომელმაც აღნიშნული სამუშაოები 1249/1259 წლების შემდგომ ხანებში სწორედ „ქათალიკოზისა და მეფის“ სახსრებით ჩაატარა, გვარად, აგრეთვე, სიქანელისძე იყო.

ამრიგად, თუ ჩვენი მსჯელობა სწორია, მაშინ საბოლოოდ დგინდება, რომ დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული „კარის ბჭენის“ მაშენებელი ჩოგა და ჟამთააღმწერლის „ასწლოვან მატიანეში“ მოხსენიებული აბაშ სიქანელისძის მამა, ჩოგა სიქანელისძე ერთი და იგივე პირი იყო.

აღნიშნულ დასკვნას დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენი შემდგომი მსჯელობისათვის, ვინაიდან მასზე დაყრდნობით შესაძლებლობა გვეძლევა, არა მხოლოდ მნიშვნელოვნად დავაზუსტოთ ჩოგა სიქანელისძის ცხოვრება-მოღვაწეობის ზემოთ დადგენილი ქრონოლოგია (XIII ს-ის I ნახ. და შუახან.), არამედ მეტნაკლები სიზუსტით განვსაზღვროთ დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული „კარის ბჭენის“ მშენებლობის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარიც.

ჩვენ უკვე ვნახეთ ზემოთ, ჟამთააღმწერლის „ასწლოვანი მატიანიდან“ ციტირებული ფრაგმენტის განხილვისას, რომ 1281 წელს გამართულ ჰიმსის ბრძოლაში სხვა ქართველი მხედრების გვერდით ჩოგა სიქანელისძის ვაჟი, აბაშ სიქანელისძეც იღებდა მონაწილეობას. ამ დეტალიდან აშკარად ჩანს, რომ 1281 წელს აბაშ სიქანელისძე სრულ სალაშქრო ასაკში იმყოფებოდა და სულ მცირე, 16-18 წლის ჭაბუკი მაინც იყო. აღნიშნული ფაქტი, ცხადია, არ გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ 1281 წელს ჩოგა სიქანელისძე ჯერ კიდევ ცოცხალი ყოფილიყო და თავადაც მიეღო მონაწილეობა ჰიმსის ბრძოლაში, მაგრამ ის კი სრულებით ნათელია, რომ იგი ამ დროისათვის, მინიმუმ, 35-40 წლის ან, მაქსიმუმ, 60-65 წლის მამაკაცი უნდა ყოფილიყო. შესაბამისად, ვფიქრობთ, არ შეეცდებით, თუკი დავასკვნით, რომ ჩოგა სიქანელისძე, დაახლოებით, 1220-1280-იანი წლების მოღვაწე იყო.

თუ ჩვენი ეს დასკვნა სწორია, მაშინ ავტომატურად დგინდება დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული „კარის ბჭენის“ მშენებლობის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარიც – 1280-იანი წლები და საბოლოოდ ირკვევა ისიც, რომ ხსენებული „კარის ბჭენის“ 1231-1235 წლებში დაწყებული და

1235-1239 წლებში შეწყვეტილი მშენებლობა, ჩოგა სიქანელისძის მიერ, დაახლოებით, 1250/1260-1280-იან წლებში იყო დასრულებული.⁴⁴

დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში გადმოცემული „კარის ბჭენის“ მშენებლობის დასრულების დათარიღებას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს თავად წარწერის ქრონოლოგიის განსაზღვრისათვის. მართლაც, სრულებით აშკარაა, რომ ეს სააღმშენებლო ხასიათის წარწერა, თავისი შინაარსის მიხედვით, უეჭველად მასში გადმოცემული ამბის სინქრონულ წერილობით ძეგლს წარმოადგენს. შესაბამისად, სრულებით ცხადი ხდება ისიც, რომ დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერა შესრულებული იყო არა ზოგადად, XIII საუკუნეში, როგორც ეს აქამდე იყო მიღებული სამეცნიერო ლიტერატურაში, არამედ კონკრეტულად, 1250/1260-1280-იან წლებში.

⁴⁴ აღნიშნულ დასკვნას, ზემოთ წარმოდგენილი მსჯელობის გარდა, ირიბად ადასტურებს კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება. ჟამთააღმწერლის ცნობით, 1230-1250-იან წლებში საქართველოს ეკლესია, ქვეყანაში მონღოლთა ბატონობის დამყარებისა და სამეფო ხელისუფლების უკიდურესი დასუსტების გამო, მეტად მძიმე მატერიალურ მდგომარეობაში იმყოფებოდა და საკუთარი ყმა-მამულის დაცვას სხვადასხვა სუბიექტების ხელყოფისაგან ვეღარ ახერხებდა. შექმნილი მდგომარეობის გამოსწორება, დაახლოებით, 1250-იანი წლების II ნახევარში მოხერხდა, როცა ქართლის კათოლიკოსი ნიკოლოზ III ირანის ილხანთა მონღოლური სახელმწიფოს დამაარსებელს, ყაენ ჰულაგუს (1256-1265 წწ.) პირადად ეახლა და მისგან საეკლესიო ყმა-მამულის დაცვის იურიდიული გარანტიები მიიღო: „ხოლო ქუეყანა სამეფო, საყდარი და მცხეთა და მისი მიმდგომი ქუეყანა და მონასტერნი არავისგან იცეპოდეს, რამეთუ წარჩინებულნი ამის სამეფოსანი თჳსისა ქუეყანისათჳს ზრუნვიდეს. ამისთჳს წარვიდა ულოს (ჰულაგუს – თ. ჯ.) წინაშე კათალიკოსი ნიკოლოზ, კაცი მხილველი სულითა, ანგელოზთა მობაძავი, და მრავალთა მოღუაწებათა შინა საკრეწელი, მართლმადიდებელი, ძლიერი და თჳალ-უხუაჲად მამხილებელი მეფეთა და მთავართა, რამეთუ იყო უმანკოცა, და არავის თჳალნი აუხუნის. იხილა რა ყაენმან, განკურდა წესსა და ხილვასა შესახედავსა მისსა, რამეთუ არა მეცნიერ იყო ნათესავსა ქრისტიანეთასა, თჳნიერ არქუანთა; და ვითარ პატივ-სცა, დაუწერეს იერლავი, რომელ არს წიგნი შეწყალებისა, შეუქმნეს და მოსცეს შანად ჯუარნი ოქროსანი, და შეუქმუნა თვალითა და მარგალიტითა, და უბოძა ერთი თჳთ კათალიკოსსა და ერთი მოძღუარსა ვარძიისასა, რომელი თანა ჰყვა კათალიკოსსა. და არგანიცა იგი ოქროთა შემკული მოანიჭა კათალიკოსსა ოდენ, ჯუარიანი იგიცა, და ესრეთ პატივითა წარმოავლინეს. და დაიცვნა ყოველნი საყდარი და მონასტერნი“ (ჟამთააღმწერელი. წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გვ. 224). აღნიშნული ისტორიული ფაქტის გათვალისწინებით, საფიქრებელია, რომ დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული „კარის ბჭენის“ მშენებლობის კათოლიკოს ნიკოლოზ III-ის ხსენებული ვიზიტის შემდეგ ანუ 1250-იანი წლების II ნახევრის შემდგომ პერიოდში უნდა დასრულებულიყო: მცხეთის საყდრის მძიმე მატერიალური მდგომარეობა მხოლოდ მისი კუთვნილი ყმა-მამულის დაცვის იურიდიული გარანტიების მიღების შემდეგ გამოსწორდებოდა და ქართლის კათოლიკოსიც მხოლოდ ამის შემდეგ შეძლებდა, ჩოგა სიქანელისძისათვის „კარის ბჭენის“ მშენებლობის დასრულებისათვის საჭირო თანხები გამოეყო.

მას შემდეგ, რაც შეძლებისდაგვარად ზუსტად განვსაზღვრეთ დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერის შესრულების თარიღი, შეგვიძლია, თამამად გადავიდეთ წარწერაში დაცული სხვა ცნობების განხილვაზე.

დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში დაცული ცნობები, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით, ქართველ მკვლევართა შორის ყველაზე უფრო საფუძვლიანად ვასილ ცისკარიშვილს აქვს შესწავლილი. მისი დაკვირვებით, „ხორენიას წარწერაში ნათქვამია: „...დაუმთავრებელი კარის ბჭენი მე ჩოგა გაგათავენ, ვინცა ამას ნახვიდეთ მოგვიგონებდეთ“-ო და ბოლოს აღნიშნულია, რომ ოცდაჩვიდმეტი ათასი თეთრი კათალიკოსისა და მეფისა ვახმარეთო. როგორც ჩანს, ჩოგა ადგილობრივი ფეოდალია და თავის ეკლესიას აშენებს. ამიტომაც, რომ წარწერაში აღნიშნავს: „ვინცა ამას ნახვიდეთ მოგვიგონებდეთ“-ო. მეფისა და კათალიკოსის შესახებ კი ასეთი რამ არაა თქმული, აღნიშნულია მხოლოდ მათი ფულადი დახმარება. საჭიროა აიხსნას, თუ რატომ გაიღეს მეფემა და კათალიკოსმა ჩოგას მიერ წამოყენებული ეკლესიის ასაშენებლად 35 ათასი თეთრი. ცხადია, როგორც მეფე, ისე კათალიკოსი რაღაცნაირად დაინტერესებული იყვნენ ამ მშენებლობით, წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი ფეოდალს ეკლესიას არ აუშენებდნენ. ამ საკითხის ახსნა ჭირს იმის გამო, რომ თვით წარწერა არაფერს გვამცნობს ამის შესახებ. ამასთან დაკავშირებით ნიშანდობლივია მხოლოდ ის გარემოება, რომ ამ მხარეში (ჯავახეთი) როგორც კათალიკოსს, ისე მეფეს ჰქონდათ მამულები. ვფიქრობთ, რომ ამ მხარეში მათ სამამულო მფლობელობასთან უნდა იყოს როგორღაც დაკავშირებული მათი დაინტერესება აქ საეკლესიო მშენებლობით. ხორენიის, და კარნეთის ეკლესიების მშენებლობაზე მეფის, და კათალიკოსის ფულის დახარჯვა, რამდენიც უნდა ყოფილიყო ეს თანხა, იმის მაჩვენებელია, რომ ადგილობრივ ფეოდალს – ჩოგას, სხვისი დახმარების გარეშე, მარტოს არა ჰქონია იმდენი მატერიალური სახსარი, რომ ეკლესია აეშენებინა. მონღოლთა ბატონობის ხანაში ქართველ ფეოდალებს ასეთი ხელმოკლეობა ახასიათებთ საქართველოში. ამას სხვა ეპიგრაფიკული ძეგლებიც ადასტურებენ. ასე, მაგალითად, აბელიის ეკლესიის წარწერაში მისი აღმშენებელი ეპისკოპოსი ჩივის: „...მას ჟამსა კელვყავ შენებად, ოდეს თათართა დაეპყრა ესე სამეფო და ყოელი ქსყანად. ძალით და შრომით შეემართებოდა ჩემებრ გლაზაკისა და არას მქონებლისაგან, გარნა პატრონთა წყალობით კელვყავ“-ო. მანგლელ ეპისკოპოსსაც-კი არა ჰქონია იმდენი საშუალება, რომ საკუთარი სახსრებით ეკლესია აეშენებინა: „პატრონთა წყალობით

ხელეცაჲ“-ო.⁴⁵ ასეთსავე მატერიალურ ხელმოკლეობაზეა ლაპარაკი ქობერის ეკლესიის წარწერაშიაც.⁴⁶ ანალოგიური ცნობები გვხვდება სხვა წერილობით წყაროებშიც: კახა ერისთავთ-ერისთავის 1260 წ. რკონის დაწერილი გვამცნობს, რომ „მათ ჟამთა ღია ქუეყანანი დაისყიდნეს. ხარკობისაგან ოქროდ ძუირ იყვის და სოფელი იეფად“-ო. აქვე აღნიშნულია, რომ სოფელი ხოვლე სამოცდახუთი ათას თეთრად გაყიდულა.⁴⁷ ამასთან დაკავშირებით, თუ გა-

⁴⁵ აქ ვასილ ცისკარიშვილს მხედველობაში აქვს აბელიის ეკლესიის 1250-1259 წლების ლაპიდარული წარწერა, რომლის ერთი ფრაგმენტიც ზემოთ უკვე გვქონდა მოტანილი. საკითხის სისრულისათვის აქ კიდევ ერთხელ, ამჯერად, სრული სახით მოვიტანთ აღნიშნული წარწერის ტექსტს: „ჩ. აღიდ(ენ) და და(ა)მქსარენ ღ(მერთმა)ნ მ(ე)ფ(ენი) ჩ(უ)ენნი – ღ(ავით) და ღ(ავით); ღ(ედ(ე)ფა(ა)ლი თამ(ა)რ-ხ(ათ)უნ და ძე მ(ათი) გ(იორგი), რ(ომელთა) წ(ა)ლ(ო)ბ(ი)თა ღირს ვიქმენ აღშენებად ეკლესი(ი)სა ამის, სამლოცველოდ მეფ(ო)ბ(ი)სა მ(ა)თისა, მე. გლ(ა)ხ(აკი) არსენი მშუდ(ა)სიძე, მ(ა)ნგლელი მ(თაფრეპი)სკოპ(ო)სი, და საკსენ(ებ)ლ(ა)დ ც(ო)დ(ე)ილისა ს(უ)ლისა ჩ(ე)მისა და ძმისა ჩ(ე)მისა ანელაძისა და მშ(ო)ბ(ე)ლთა და ძმ(ა)თა და ყ(ოველ)თა მიცვ(ა)ლ(ებ)უ(ლ)თა ჩ(უ)ენთათჳს. გარწმუნოს ღ(მერთმა)ნ. გინცა პნ(ა)ხით ჭ(ირით) და რუღუნებით ნამუშ(ა)ც(ე)ვი ჩ(უ)ენი. შ(ენ)დობ(ა)ი ბრძანეთ, რ(ათა) ღ(მერთმა)ნ თქ(უ)ენცა მოგ(ა)ნიჭოს ს(ა)სყიდ(ე)ლი შრომ(ა)თ(ა)დ, აქა და სუკ(უ)ნესა. ამენ. მას ჟ(ა)მსა ჳ(ე)ლ-ჟ(ა)ე შ(ენ)ებ(ა)დ, ოდეს თათ(ა)რთა დაეჟრა ესე სამ(ე)ფო და ყ(ოველი) ქ(უ)ე(ა)ნ(ა)დ. ძ(ა)ლით და შრომით შეიმართებოდა ჩემებრ გ(ლა)ხაკისა და არ(ა)ძის მქონებლისაგან, გ(არ)ნა პ(ა)ტრონთა წყ(ა)ლ(ობითა) ჳ(ე)ლ-ჟ(ა)ედა ვისიცა რად სხვსა სალოც(ა)ვი წ(ა)გებულა ამისსა შ(ენ)ებ(ა)სა, მ(ა)სცა ღ(მერთმა)ნ ს(ა)ს(უ)ფ(ე)ვ(ე)ლი მიანიჭოს და მაშენებ(ე)ლთადა. და რადცა ვინ მოიჭირვა, ყ(ოველთა) შ(ე)უნდვენს ღ(მერთმა)ნ. ა(მე)ნ“ (გ. ოთხმეხური. XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები როგორც საისტორიო წყარო, გვ. 113-114).

⁴⁶ აქ ავტორს მხედველობაში აქვს ქობერის მონასტრის 1295 წლის წარწერა: „ქორრონილოსა ჩქქქმ (6899-5604=1295 წ.). ჩ მოწყაღებითა და კაცთმოყვარებითა შენ (?) ღმრთისა და მაცხოვრისა ჩუენისა უფლისა იესუს ქრისტესითა და შეწყენითა ყოვლად-წმიდისა მშობელისა შენისაიოთ, მე. უღირსი შაჰნა მანდატურთუხუცესისა ძე მჰარგრძელი, და თანამეცხედრე ჩემი, ათაბაქისა და ამირსპახალარისა სადუნისა ასული ვანენი, ღირს ვიქმენით აღშენებად სამრეკლო-სამარხისა ამის ჩუენისა, იწროებასა შინა ღიდსა ჟამთასა, სადიდებელად სახელისა შენისა წმიდისა და საკსრად და სალოცველად სულისა ჩუენისა. შეიწირე, მაცხოვარო და ღმერთო, ვითარ გ სასოებად, და ორკერძოთავე სატანჯუელთა-გან განგუარინენ, და ნუ ქვათა უნდობსა მიხედავთ, არამედ სასოებისა გულხმოდგინეობასა“ (ღ. მედიქსეთ-ბეგი. ქობერი და მისი სომხური და ქართული წარწერები. კრებ.: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე. VII. ტფ. 1926, გვ. 71).

⁴⁷ აქ ვასილ ცისკარიშვილს მხედველობაში აქვს მეჭურჭლეთუხუცესისა და ერისთავთერისთავის კახა თორელის მიერ რკონის მონასტრისათვის მიცემული 1260 წლის დაწერილის ერთი ფრაგმენტი: „...ესე დაწერილი დაგიწერეთ და მოვაკსენეთ თქუენ, რკონისა ღ(მრთ)ისმშობელსა სასოსა და მფარველსა ჩუენსა, მე კახა-მან და ხათუთამან. შეიღი არა გუესუა და ვიყიდეთ სოფელი ხოვლე თქუენთჳს, მემეშელეთა აღბუდასაგან და მისთა შეიღთაგან გასყიდულნი, ვითა თუით დაწერილნი მათნი თქუენს წ(ინა)შე დაგუისხმან – ორტაღთა ზედა გასყიდულობისანი და მათგან ჩუენ ვიყიდეთ. მათ ჟამთა ღია ქუეყანანი დაისყიდნეს ხარკობისა-

ვითვალისწინებთ, რომ ხორენიის ეკლესიის აშენებისთვის 37 ათასი თეთრი დაუხარჯავს ამშენებელს (თანაც ეს თანხა, კონტექსტის მიხედვით, მხოლოდ ნაწილი ჩანს მშენებლობაზე დახარჯული მთელი თანხისა), ცხადი გახდება, თუ რამდენად გაიაფებულია სოფელი, თუკი მისი ფასი 2 პატარა ეკლესიის ასაშენებლად საჭირო თანხასაც კი არ შეადგენს. ამრიგად, ხორენიას და კარნეთის წარწერები ცხადყოფენ, ერთი მხრივ, იმას, თუ როგორ გაჭირვებას განიცდიდნენ მონღოლთა ბატონობის ხანაში არა მარტო უშუალო მწარმოებლები, არამედ ფეოდალებიც, რომლებსაც ერთი ეკლესიის აშენებაც აღარ შეეძლოთ მეფის ან კათალიკოსის დახმარების გარეშე, ხოლო, მეორეს მხრივ, იმას, თუ რამდენად გაიაფებულია მონღოლთა ხარკის შედეგად ამოძრავებული მამულები. უნდა ვიფიქროთ, რომ ხორენიის და კარნეთის ეკლესიების მშენებლობაზე დახარჯულ ფულში მუშა-ხელის ქირაც შედიოდა. ამასთან დაკავშირებით ისმის საკითხი: ვინ იყვნენ მუშები – ყმა-გლეხები თუ თავისუფალი მწარმოებლები – „წვრილი ერი“... საფუძველი გვაქვს ვიგულისხმოთ, რომ ხორენიისა და კარნეთის ეკლესიების მშენებლობაზე თავისუფალი მუშახელი იყო გამოყენებული. ამასთან უნდა ვიფიქროთ, რომ ქირობდნენ უმთავრესად ხელოსნებს (კალატოზები, ხუროები, მჭედლები და სხვ.), რომლებიც, რო-

გან. *ოქროდ ძუირად იყვის და სოფელი იეფად. პატრონმა მამამან ჩემმა ეზოში მამული დაბოგდო, რომე, თუმცა სხუა რომელი მამულისა სოფელი შემოქეწირა, ესეც კელმეწიფებოდა, მაგრა, თუ შვილი მომეცემის, მას არ ვეძარტლები და თუ შვილი არ მომეცემის, ჩემთა ძმათა არ უზმიდი და ჩემგან ნახყიდი უკეთე დაგრჩებოდა. მას ჟამსა, ოდეს ბაღდადი გატეხეს თათართა, პატრონმან აფხაზთა მეფემან უღაოს წ(ინა)შე გამგზავნა მოციქულად. მაშინ ბაღდადური ალაფი ყველანი იეფად იყო. და მე არა მქონდა სასყიდელი. წავედი, ორტაღთაგან ღაპრი და თეთრი ავიდი. ვიარებოდი და ვიყიდი თუალსა, მარგალიტსა და ზარქაშსა, ორტაღთა მათი კელთავე მივსცი და მე შიგა ეზოში დამრჩა, შენითა წყალობითა, რომე ხოვლისა ფასი მითა მოვიგე და ვიყიდე ხოვლე ხოჯა საღამის ცოლისა და შვილისაგან ნახევარი და ნახევარი პასან სუმბატისძისა სომეხისაგან და იოსებ ბუღბაფაისძისა პურიისაგან. მათ სამოცდა ხუთი თას თეთრად ყვიდა აღბუღასაგან და მისთა შვილთაგან, ვითა დაწერილია შიგა სწერია. და აწ მე მივეც ფასი სრული. და პასრე მიმჭირდა ამის სყიდასა შიგა, რომე ზოგი მათ მომსყიდელთა წამილიან იეფად: რაიც ხუთი ათას თეთრად ღირდის, ორ ათასად ძლივ დაეაჭირენი, და ზოგი სხუაგან დიდებულთა ზედა გავყიდი, რაიც ათათას თეთრად ღირდის, ხუთი ათასად ძლივ გავყიდი და ვგრე გარდავეც ყველანი. და არა ვისი წამიგია ამას შიგა, რომე ასი ცხუარი და ექუსასი თეთრი პატრონმა მამამა ჩემმა მიბოძა... მისითა წყალობითა დია მქონდა. მაგრა ამის მეტი არა წამიგია, და ჩემთუის სიკეთისათუის ხუთასი თეთრი ბიძამ ჩემმა მიბოძა და ერთნი ჯუბანანი – საჰმადავლა. სხუი არაი ვისი მომიკმარებია ხოვლის ფასსა შიგა: არც მამულისა, არც დედულისა, არც სხუა არ გუარისაი, ამა ზემოწერილთა მადლმან და მან დღემა, რომლისათუის შემოგუიწირავს“ (ქართული ისტორიული საბუთები. IX-XIII საუკუნეები, გვ. 146-147).*

გორცა ჩანს, შუა საუკუნეებში ყველგან არ ყოფილან⁴⁸.

როგორც ვხედავთ, ვასილ ცისკარიშვილს რამდენიმე საყურადღებო მოსაზრება აქვს გამოთქმული დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში ასახული ისტორიული რეაქციების შესახებ. ჩვენთვის ამ მოსაზრებათა ერთი ნაწილი სრულებით მისაღებია, თუმცა კი, ვფიქრობთ, რომ მკვლევრის მოსაზრებათა მეორე ნაწილი მართებული არ არის და რამდენიმე აუცილებელ შესწორებასა თუ დაზუსტებას საჭიროებს.

დავიწყოთ ვასილ ცისკარიშვილის იმ მოსაზრებით, რომ „მეფემ და კათალიკოსმა“ ერთ-ერთ ქართველ ფეოდალს, ჩოგას „თავისი ეკლესია აუშენეს“. აღნიშნული მოსაზრება, ძირითადად, ორ დებულებაზეა დამყარებული: 1. დიდი ხორენიის ტაძრის წარწერაში საუბარია „ეკლესიის“ მშენებლობაზე; და 2. ხსენებული „ეკლესია“, რომელიც „მეფისა და კათალიკოსის“ ხარჯებით აიგო, ჩოგას ფეოდალურ საკუთრებას წარმოადგენდა. განვიხილოთ ორივე დებულება ცალ-ცალკე.

დიდი ხორენიის ტაძრის წარწერაში, ვასილ ცისკარიშვილის მოსაზრების საპირისპიროდ, ხაზგასმით არის აღნიშნული, რომ ჩოგამ დაასრულა არა „ეკლესიის“, არამედ „კარის ბჭენის“ მშენებლობა. თავად ტერმინი „კარის ბჭენი“, ჩვენი დაკვირვებით, უეჭველად ამავე დიდი ხორენიის ეკლესიის არქიტექტურული სხეულის შემადგენელ ერთ-ერთ ელემენტს უნდა გულისხმობდეს, რომელიც, თავის მხრივ, სხვა არაფერი შეიძლება იყოს, თუ არა ტაძარზე მიდგმული რომელიმე მოგვიანო ხანის მინაშენი ან მინაშენები.

დღეისათვის დიდი ხორენიის ტაძარს მხოლოდ ერთი, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მიდგმული მინაშენი ახლავს. ეს არის მცირე ზომის კაპელა, რომელიც კათალიკოს მელქისედეკ I-ის მიერ XI საუკუნეშია აგებული.⁴⁹

რაც შეეხება დიდი ხორენიის ეკლესიის სხვა მინაშენებს, რომლებიც ტაძარს, სავარაუდოდ, ჩრდილოეთიდან, დასავლეთიდან და/ან სამხრეთ-დასავლეთიდან უნდა ჰქონოდა მიდგმული, ისინი დღეისათვის მთლიანადაა დანგრეული და მათი ნაშთების გარჩევაც კი ვეღარ ხერხდება. სამაგიეროდ, ამ მინაშენების არსებობის ფაქტზე პირდაპირ მიგვითითებს დიდი ხორენიის ეკლესიის ირგვლივ მიმოფანტული უამრავი ორნამენტირებული ქვის ლოდი თუ ფილა, რომლებიც უშუალოდ ტაძარსა და მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მინაშენს არ ეკუთვნის და უეჭველად დანგრეული მინაშენების შემკულობის

⁴⁸ ვ. ცისკარიშვილი. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, გვ. 62-65.

⁴⁹ ჯავახეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი, გვ. 39.

ფრაგმენტებს წარმოადგენს.

მართალია, ეს ორნამენტირებული ქვის ლოდები თუ ფილები, შეუსწავლევლობის გამო, დანგრეული მინაშენების ზუსტად დათარიღების საშუალებას არ იძლევა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, სრულებით აშკარაა, რომ დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული ტერმინი „კარის ბჭენი“ ტაძრის სწორედ ამ მინაშენებს გულისხმობდა.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ ჩოგა სიქანელისძემ 1250/1260-1280-იან წლებში საბოლოოდ დაასრულა არა ეკლესიის აგება, როგორც ვასილ ცისკარიშვილი ფიქრობდა ამას, არამედ დიდი ხორენიის ტაძრის ჩრდილოეთის, დასავლეთის და/ან სამხრეთ-დასავლეთის მინაშენების მშენებლობა.

გადავიდეთ ვასილ ცისკარიშვილის მიერ შემოთავაზებულ მეორე დებულებაზე. ჩვენ დეტალურად გავაანალიზეთ დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერა და დაბეჯითებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს ტექსტი არანაირ საფუძველს არ იძლევა იმისათვის, რათა დავასკვნათ, რომ ქართლის კათოლიკოსისა და აღმოსავლეთ საქართველოს მეფის სახსრებით აგებული „კარის ბჭენი“ ჩოგა სიქანელისძის ფეოდალურ საკუთრებას წარმოადგენდა. პირიქით, პარალელური წერილობითი ძეგლებს შესწავლა აჩვენებს, რომ განსახილველ „კარის ბჭენს“, სინამდვილეში, სულ სხვა პატრონი ჰყავდა. აქ, პირველ რიგში, მხედველობაში გვაქვს კარნეთის ეკლესიის ზემოთ განხილული წარწერა, საიდანაც აშკარად ჩანს, რომ XIII-XIV საუკუნეებში სოფელი დიდი ხორენია მცხეთის საკათოლიკოსო საყდარს ეკუთვნოდა. შესაბამისად, სრულებით ნათელია ისიც, რომ ამ სამცხეთო სოფლის შუაგულში აღმართული ეკლესია თავის მინაშენებთან ერთად აგრეთვე ქართლის კათოლიკოსის კუთვნილება იყო და ამიტომ ეს მინაშენები 1250/1260-1280-იან წლებში ჩოგა სიქანელისძის ფეოდალური საკუთრება ვერანაირად ვერ იქნებოდა.

თუ ჩვენი მსჯელობა სწორია, მაშინ სავსებით გასაგები ხდება, თუ რატომ გახარჯა ჩოგა სიქანელისძემ 1250/1260-1280-იან წლებში „კარის ბჭენის“ მშენებლობაზე არა თავისი პირადი, არამედ ქართლის კათოლიკოსის კუთვნილი სახსრები: დიდი ხორენიის ეკლესიის მინაშენები, ისევე როგორც მთელი ტაძარი, მცხეთის საყდრის საკუთრებას წარმოადგენდა და ამიტომაც მისი მშენებლობის დასრულებაზე სწორედ ქართლის კათოლიკოსის კუთვნილი სახსრები დაიხარჯა.⁵⁰

⁵⁰ მიღებული დასკვნის შემდეგ ბუნებრივად იბადება ერთი საინტერესო კითხვა: თუ ჩოგას მიერ აგებული „კარის ბჭენი“ მართლაც ქართლის კათოლიკოსს

ცალკე საუბრის თემაა ის საკითხი, თუ რატომ ითხოვს ჩოგა სიქანელისძე წარწერის წამკითხველისაგან არა კათოლიკოსის ან მეფის, არამედ საკუთრივ მისი სახელის მოგონება-მოხსენიებას. ჩვენი დაკვირვებით, ეს საკმაოდ საინტერესო ფაქტი იმაზე კი არ მიუთითებს, რომ ჩოგა სიქანელისძე „მეფისა და კათალიკოსის“ მიერ საგანგებოდ მისთვის „აშენებული ეკლესიის“ პატრონი იყო, როგორც ამას ფიქრობდა ვასილ ცისკარიშვილი, არამედ იმაზე, რომ წარწერაში მოხსენიებული „კარის ბჭენი“ ჩოგა სიქანელისძის ანუ შესაბამისი სამცხეთო მამულის მმართველისა თუ დროებითი მეპატრონის მეცადინეობითა და ძალისხმევით იყო აგებული.

ჩვენ მიერ გამოთქმულ ამ ბოლო მოსაზრებას, რომლის თანახმადაც ჩოგა სიქანელისძე სოფელ დიდი ხორენიისა და მისი ეკლესიის მმართველი თუ დროებითი მეპატრონე იყო, მთლიანად ადასტურებს ზემოთ უკვე არაერთგზის ნახსენები კარნეთის ეკლესიის წარწერა, რომელშიც ხაზგასმით არის აღნიშნული, რომ ქართლის კათალიკოსს ჩვენთვის საინტერესო დიდი ხორენია და ჯავახეთის სხვა სამი სამცხეთო სოფელი ჩოგა სიქანელისძის უახლოესი ნათესავის, მცხეთის საყდრის მსახურეული აზნაურის, იმავე მცხეთისშვილის, ვარდან სიქანელისძისათვის სწორედ „სასამსახუროდ“ ანუ დროებითი სარგებლობის წესით გაუცია.

მაშასადამე, დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერის შესწავლა აჩვენებს, რომ მისი ცნობები სრულად ეთანხმება კარნეთის ეკლესიის წარწერაში დაცულ ცნობებს და საშუალებას გვაძლევს, საბოლოოდ გავარკვიოთ სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის ისტორიასთან დაკავშირებული სამი მნიშვნელოვანი საკითხი.

1. დიდი ხორენიისა და კარნეთის ეკლესიათა წარწერებიდან ირკვევა, რომ სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენლები, XIII-XIV საუკუნეებში მოღვაწე ჩოგა და ვარდან სიქანელისძეები, ქართლის კათალიკოსის მსახურეული აზნაურები იყვნენ. აქედან, ვფიქრობთ, ავტომატურად გამომდინარეობს დასკვნა, რომ სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის სხვა წარმომადგენლებიც, მათ შორის, ცხადია, ჰიმისის ბრძოლის მონაწილე აბაშ ჩოგას ძე სიქანელისძეც, ჩოგასა და ვარდანის მსგავსად, აგრეთვე ქართლის კათოლი-

ეკუთვნოდა, მაშინ რატომ დაიხარჯა მისი მშენებლობის დასრულებაზე არა მხოლოდ მცხეთის საყდრის, არამედ, დამატებით, სამეფო კარის კუთვნილი სახსრებიც? სამწუხაროდ, დასმულ კითხვაზე რაიმე დამაჯერებელი პასუხის გაცემა, შესაბამისი მასალის უქონლობის გამო, ჯერჯერობით, არ შეგვიძლია და ამიტომ განსახილველ საკითხს დროებით ღიად ვტოვებთ.

კოსის მსახურეული აზნაურები, იგივე მცხეთისშვილები იყვნენ.⁵¹ ანუ სხვაგვარად რომ ვთქვათ, XIII-XIV საუკუნეებში სიქანელისძეთა მთელი ფეოდალური სახლი მცხეთის საკათოლიკოსო საყდრის ერთ-ერთი ვასალური, ყმა-აზნაურული საგვარეულო იყო.

2. დიდი ხორენისა და კარნეთის ეკლესიათა წარწერების თანახმად, ვარდან სიქანელისძეს სამცხეთო სოფელი დიდი ხორენია ქართლის კათოლიკოსისაგან „სასამსახუროდ“ მიუღია, ჩოგა სიქანელისძეს კი ამავე დიდი ხორენის ეკლესიის ჩრდილოეთი, დასავლეთი და/ან სამხრეთ-დასავლეთი მინაშენების მშენებლობა მცხეთის საყდრის კუთვნილი თანხებით ჰქონდა დასრულებული. აქედან, ვფიქრობთ, აშკარად ჩანს, რომ XIII-XIV საუკუნეებში სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენლები ქართლის კათოლიკოსის მიერ „სასამსახუროდ“ მიცემულ სოფელ დიდ ხორენიასა და ჯავახეთის სხვა სამცხეთო სოფლებს არა ერთი, არამედ რამდენიმე თაობის განმავლობაში ფლობდნენ.

3. დიდი ხორენისა და კარნეთის ეკლესიათა წარწერებიდან ჩანს, რომ ჩოგა და ვარდან სიქანელისძეები, ძირითადად, ჯავახეთის ტერიტორიაზე მოღვაწეობდნენ: ჩოგა „კარის ბჭენს“ ჯავახეთის ერთ-ერთ სოფელში, დიდ ხორენიაში აშენებდა, ხოლო ვარდანი „სასამსახუროდ“ მიღებულ ოთხ სოფელს: ხვირანიოს, დევანის, არჯის და „მღშენს“, აგრეთვე ჯავახეთის ტერიტორიაზე ფლობდა. აღნიშნული გარემოება, ვფიქრობ, თვალნათლივ მიგვითითებს იმაზე, რომ განსახილველ პერიოდში, ანუ XIII-XIV საუკუნეებში, ჩოგა და ვარდან სიქანელისძეები, მათთან ერთად კი ამ საგვარეულოს სხვა წარმომადგენლებიც, ჯავახეთში ცხოვრობდნენ და ადგილობრივი ფეოდალები იყვნენ.⁵²

სხვათა შორის, XIII-XIV საუკუნეების ჯავახეთში სიქანელისძეების მოღვაწეობასთან დაკავშირებით, ერთი მეტად საინტერესო ისტორიული ფაქ-

⁵¹ ვფიქრობთ, ამ შემთხვევაში, სრულებით გასაგები ხდება, თუ რატომ იმყოფებოდა ჰიმის ბრძოლის დროს აბაშ სიქანელისძე მაინცაღამაინც მეფე დემეტრე II-ის უახლოეს გარემოცვაში. მართლაც, დღეისათვის საბოლოოდ არის გარკვეული, რომ მცხეთის საკათოლიკოსო საყდრის მსახურეული აზნაურები საღაშქროდ გაწვევის შემდეგ უშუალოდ მეფის დროშის ქვეშ დგებოდნენ (აკ. კლიმიაშვილი. საეკლესიო ლაშქრის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში. კრებ.: ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე. III. თბ. 1961, გვ. 95-112) და, შესაბამისად, მის უახლოეს გარემოცვაში იბრძოდნენ.

⁵² საშუალოდ, შესაბამისი მასალის უქონლობის გამო ჩვენ, ჯერჯერობით, ვერაფერს ვიტყვით სიქანელისძეთა ფეოდალური გვარის წარმოშობის დროისა და მისი თავდაპირველი განსახლების გეოგრაფიული არეალის შესახებ.

ტი იპყრობს ყურადღებას. ჟამთააღმწერელი თავის თხზულებაში მოგვითხრობს, რომ სამცხის ძლევამოსილმა მთავარმა ბექა ჯაყელმა, რომელიც ირანის ილხანთა ყაენის პირდაპირ დაქვემდებარებაში იმყოფებოდა, აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო ხელისუფლების სისუსტით ისარგებლა და მცირეწლოვანი დემეტრე II-ის მმართველობის პირველ პერიოდში ანუ, დაახლოებით, 1270-იან წლებში თავისი თავდაპირველი საგამგებლოს, სამცხის საერისთავოს გარდა, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სხვა პროვინციები და მხარეებიც დაიპყრო: „მაშინ ბექამან დაიპყრა ქუეყანა ტასისკართიგან კარნუქლასკამდის, სამცხე, აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი და უმრავლესი ტაო, ვაშლივანი, ნიგალის ევი, არტანუჯი, თორმეტნი უდაბნონი, კოლა, კარნიფოლა და ორნივე არტანნი, და მრავალნი სოფელნი ჯავახეთს“.⁵³

„ასწლოვანი მატიანის“ ერთ-ერთ მომდევნო ფრაგმენტში ჟამთააღმწერელი კიდევ ერთხელ უბრუნდება ბექა ჯაყელის მფლობელობის საკითხს და გვაუწყებს, რომ სამცხის მთავარს XIII საუკუნის მიწურულისათვის არამხოლოდ მტკიცედ ეპყრა 1270-იან წლებში მიტაცებული პროვინციები და მხარეები, არამედ მას, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სხვა ტერიტორიებიც ჰქონდა მისაკუთრებული: „რამეთუ ესე ბექა განდიდებულ იყო, და აქუნდა ტასისკართიგან ვიდრე სპერამდე და ვიდრე ზღუამდე: სამცხე, აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ნიგალის ევი, ხოლო ჭანეთი სრულიად მოსცა ბერძენთა მეფემან კომნინოსმან კირ მიხაილ, და ასული ბექასი ცოლად მიიყვანა; ამასვე აქუნდა უმრავლესი ტაო, არტანი, კოლა, კარნიფორა და კარი, ამათ შორის ქუეყანანი და ციხენი, არტანუჯი, და უდაბნონი ათორმეტნი კლარჯეთისანი, და დიდებულნი აზნაურნი, და მონასტერნი, ყოველნი მას აქუნდეს“.⁵⁴

„ასწლოვანი მატიანის“ აქ ციტირებული ორი ფრაგმენტიდან ჩვენი ინტერესის საგანს ამჯერად მხოლოდ ჯავახეთის ფლობასთან დაკავშირებული დეტალი წარმოადგენს. კერძოდ, ჟამთააღმწერელი 1270-იანი წლების ამბების გადმოცემისას მოგვითხრობს, რომ ბექა ჯაყელმა ჯავახეთის მრავალი სოფელი დაიპყრო, XIII საუკუნის მიწურულის ამბების გადმოცემისას კი გვაუწყებს, რომ ჯავახეთის სოფლები ბექა ჯაყელის საგამგებლოში უკვე აღარ შედიოდა. აღნიშნული გარემოება, ვფიქრობთ, ცალსახად მიუთითებს იმაზე, რომ ბექა ჯაყელს 1270-იან წლებში დაპყრობილი ჯავახეთის სოფლები XIII საუ-

⁵³ ჟამთააღმწერელი. წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გვ. 273.

⁵⁴ ჟამთააღმწერელი. წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გვ. 304.

კუნის მიწურულისათვის უკვე დაკარგული ჰქონდა, მისი იურისდიქცია ამ პროვინციაზე სემენტური სახითაც კი აღარ ვრცელდებოდა და ჯავახეთი მთლიანად აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო კარის დაქვემდებარებაში იმყოფებოდა.

როგორც ვხედავთ, ბექა ჯაყელმა ჯავახეთზე გავლენა 1270-იანი წლებიდან XIII საუკუნის მიწურულამდე ანუ, დაახლოებით, 1280-1290-იან წლებში დაკარგა, როცა იგი თავისი სამხედრო-პოლიტიკური ძლიერების ზენიტში იმყოფებოდა. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, ლოგიკურად იბადება ორი კითხვა: 1. რა სამხედრო-პოლიტიკური ძალის წინააღმდეგობის გამო ვერ მოახერხა უზომოდ განდიდებულმა სამცხის მთავარმა მთელი ჯავახეთის დაპყრობა 1270-იან წლებში? და 2. რა სამხედრო-პოლიტიკურმა ძალამ აიძულა ბექა ჯაყელი, 1280-1290-იან წლებში ხელი მთლიანად აეღო მის მიერ დაპყრობილ ჯავახეთის სოფლებზე?

პირველი კითხვის საპასუხოდ აღვნიშნავთ, რომ 1270-იან წლებში, როცა მცირეწლოვანი დემეტრე II-ის ხელისუფლება უკიდურესად სუსტი იყო, ბექა ჯაყელის ექსპანსიის შეჩერება მხოლოდ სამეფო კარის ერთგულ ფეოდალებს შეეძლოთ. ამ დიდგვაროვანთა ერთი ნაწილი: ახალქალაქის ერისთავის სახელის მფლობელი თორელები, ქვემო ჯავახეთის უძლიერეს ფეოდალებად მიჩნეული თმოგველები და სხვები, ჯავახეთის უმსხვილესი მემამულეები იყვნენ და სამცხის მთავრის ექსპანსიაც, პირველ რიგში, სწორედ მათ მფლობელობას უქმნიდა საფრთხეს. ქვეყნის ცენტრალური ხელისუფლების ერთგულებაზე დარჩენილ ჯავახ ფეოდალთა მეორე ნაწილს უეჭველად სამეფო და საკათოლიკოსო აზნაურები შეადგენდნენ, რომლებიც ათწლეულების განმავლობაში „სასამსახუროდ“ ფლობდნენ ჯავახეთის სახასო თუ სამცხეთო სოფლებს და ერთგულად ემსახურებდნენ სამეფო კარსა და საკათოლიკოსო საყდარს. ჩვენი დაკვირვებით, ჯავახ აზნაურთა სწორედ ამ დასის წევრები უნდა ყოფილიყვნენ სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენლები.

რაც შეეხება მეორე კითხვას, მის საპასუხოდ აღვნიშნავთ, რომ 1280-1290-იანი წლების აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიიდან ცნობილია მხოლოდ ერთი პოლიტიკური ფიგურა, რომელსაც ძლიერების ზენიტში მყოფი ბექა ჯაყელისათვის ჯავახეთის მიტაცებული სოფლების წართმევა შეეძლო. ეს პოლიტიკური ფიგურა მეფე დემეტრე II იყო, რომელმაც 1280-იან წლებში იმდენად გაიმყარა პოზიციები, რომ ბექა ჯაყელი იძულებული გახადა, აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო კარის ერთ-ერთი ვაზირის, მანდატურთუხუცე-

სის წოდება მიეღო და ამით თავი დემეტრე II-ის ვასალად ეცნო. ჩვენი დაკვირვებით, სამცხის მთავარი ჯავახეთიდან სწორედ დემეტრე II-ს უნდა განედევნა და ამ საქმეში მისი ერთ-ერთი უპირველესი თანამდგომეები, ადგილობრივი მსხვილი ფეოდალების: თორელების, თმოგველებისა და სხვათა გვერდით სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენლები უნდა ყოფილიყვნენ.

ჩვენი დაკვირვებით, სწორედ სამეფო კარისადმი თავდადებული სამსახურისა და უდიდესი ერთგულების გამომხატველი იყო ის ფაქტი, რომ ჩოგა სიქანელისძემ 1250/1260-1280-იან წლებში სამეფო კარის კუთვნილი თანხები გამოიყენა დიდი ხორენიის ეკლესიის მინაშენების აგებისათვის და აგრეთვე ის ფაქტი, რომ აბაშ სიქანელისძემ 1281 წელს გამართულ ჰიმსის ბრძოლაში საკუთარი სიცოცხლე გასწირა მეფე დემეტრე II-ის გადასარჩენად.

დავუბრუნდეთ ვასილ ცისკარიშვილის მიერ დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერის თაობაზე გამოთქმულ მოსაზრებებს. მკვლევრის დაკვირვებით, მონღოლთა ბატონობის ხანაში ქართველი ფეოდალები დიდ ხელმოკლეობას განიცდიდნენ, რაზეც მიუთითებს შემდეგი წერილობითი ძეგლები: აბელიისა და ქობერის ეკლესიათა წარწერები, კახა თორელის დაწერილი და ბოლოს, დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერა, საიდანაც ჩანს, რომ ჩოგა სიქანელისძემ „თავისი ეკლესიის“ საკუთარი სახსრებით აგება მატერიალური გაჭირვების გამო ვერ მოახერხა და ამისათვის მას კათოლიკოსისა და მეფის კუთვნილი სახსრების გამოყენება დასჭირდა.

ჩვენ სრულად ვიზიარებთ მკვლევრის მიერ გამოთქმული მოსაზრების იმ ნაწილს, რომ მონღოლთა ბატონობის ხანაში ქართველი ფეოდალები დიდ ხელმოკლეობას განიცდიდნენ, მთლიანად ვეთანხმებით მისი მოსაზრების იმ ნაწილსაც, რომ ეს ეკონომიკური სიღუხჭირე თვალნათლივ არის ასახული აბელიისა და ქობერის წარწერებში, აგრეთვე კახა თორელის დაწერილში, თუმცა ვერანაირად ვერ გავიზიარებთ ვასილ ცისკარიშვილის მოსაზრების იმ ნაწილს, რომ ჩოგა სიქანელისძემ „თავისი ეკლესიის“ საკუთარი სახსრებით აგება მატერიალური გაჭირვების გამო ვერ შეძლო.

მართლაც, ჩვენ უკვე გავარკვეით ზემოთ, რომ ჩოგა სიქანელისძემ დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული „კარის ბჭენის“ მშენებლობის დასრულებაზე იმიტომ კი არ დახარჯა კათოლიკოსისა და მეფის კუთვნილი თანხები, რომ ამ სამუშაოების დასრულებისათვის საჭირო სახსრები თავად არ გააჩნდა, არამედ იმიტომ, რომ ეს „კარის ბჭენი“ მცხეთის საყდრის საკუთრებას წარმოადგენდა, შესაბამისად, მისი სააღმშენებლო სა-

მუშაოებისათვის საჭირო ხარჯებიც სწორედ ქართლის კათოლიკოსის სახსრებით უნდა ყოფილიყო დაფარული.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერა, ვასილ ცისკარიშვილის მოსაზრების საპირისპიროდ, არც ერთი ნიშნის მიხედვით არ შეიძლება ჩაითვალოს ისეთ წერილობით ძეგლად, სადაც მონღოლთა ბატონობის ხანაში მოღვაწე ქართველ ფეოდალთა ეკონომიკური სიღუხჭირე დოკუმენტურადაა დადასტურებული.

დასასრულ, შევეხებით ვასილ ცისკარიშვილის მიერ გამოთქმულ კიდევ ერთ მოსაზრებას. მკვლევრის დაკვირვებით, მონღოლთა ბატონობის ხანაში ქართული სოფელი იმდენად იყო გაიაფებული, რომ „მისი ფასი 2 პატარა ეკლესიის ასაშენებლად საჭირო თანხასაც კი არ შეადგენდა“. აღნიშნული მსჯელობისას ვასილ ცისკარიშვილს სანიმუშოდ შერჩეული სოფლის (რკონის) ფასი, 65 000 თეთრი, მოტანილი აქვს კახა თორელის დაწერილიდან, ხოლო სანიმუშოდ შერჩეული „პატარა ეკლესიის“ ფასი, 37 000 თეთრი – დიდი ხორენიის ტაძრის წარწერიდან.

ჩვენ სრულად ვიზიარებთ მკვლევრის მიერ გამოთქმული მოსაზრების იმ ნაწილს, რომ მონღოლთა ბატონობის ხანაში ქართული სოფელი ძალზე გაიაფებული იყო, თუმცა კი ვერ გავიზიარებთ ამავე მოსაზრების იმ ნაწილს, რომლის თანახმადაც განსახილველ პერიოდში სოფლის ფასი ორი „პატარა ეკლესიის“ ფასის თანაფარდი იყო.

ჩვენ უკვე გავარკვეით ზემოთ, რომ ჩოგა სიქანელისძემ 37 000 თეთრი გახარჯა არა „ეკლესიის“ ასაგებად, როგორც ვასილ ცისკარიშვილი ფიქრობდა ამას, არამედ დიდი ხორენიის ეკლესიის ჩრდილოეთი, დასავლეთი და/ან სამხრეთ-დასავლეთი მინაშენების მშენებლობის დასასრულებლად. გარდა ამისა, წარწერაში ხაზგასმით არის აღნიშნული ისიც, რომ ჩოგა სიქანელისძემ თავიდან ბოლომდე თვითონ კი არ ააგო ტაძრის მინაშენები, არამედ მხოლოდ დაასრულა მათი ადრე დაწყებული და მონღოლთა დაპყრობების გამო შეწყვეტილი სააღმშენებლო სამუშაოები.

აღნიშნული დეტალების დაზუსტებას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერის სწორად გააზრებისათვის. მართლაც, ტექსტის ვასილ ცისკარიშვილის ინტერპრეტაციიდან გამომდინარეობს, რომ ჩოგა სიქანელისძემ მთელი ეკლესია ააგო, საკუთრივ წარწერა კი გვაუწყებს, რომ ჩოგამ ბევრად უფრო მცირე მასშტაბის სააღმშენებლო სამუშაოები ჩაატარა და მხოლოდ დაასრულა დიდი ხორენიის ეკლესიის ჩრდილოეთი,

დასავლეთი და/ან სამხრეთ-დასავლეთი მინაშენების მშენებლობა.

თუ ჩვენი მსჯელობა სწორია, მაშინ საბოლოოდ ირკვევა დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში დასახელებული 37 000 თეთრის მსყიდველუნარიანობის საკითხიც. კერძოდ კი, ღვინდება, რომ წარწერის შესრულების დროს, ანუ 1250/1260-1280-იან წლებში, 37 000 თეთრი მხოლოდ დიდი ხორენიის ტაძრის მინაშენების მშენებლობის დასრულება ღირდა, თორემ ამავე დიდი ხორენიის ეკლესიის ზომის ტაძრის თავიდან ბოლომდე აგებისათვის, საშუალოდ, სამჯერ უფრო მეტი თანხა ანუ, დაახლოებით, 110 000 – 115 000 თეთრი იყო საჭირო.

ამრიგად, ირკვევა, რომ მონღოლთა ბატონობის ხანაში, უფრო ზუსტად კი 1250/1260-1280-იან წლებში, უკიდურესად გაიაფებული ქართული სოფლის საშუალო ღირებულება (დაახლ. 65 000 თეთრი) შეადგენდა არა ორი პატარა ეკლესიის ფასს, როგორც ვასილ ცისკარიშვილი ფიქრობდა, არამედ დიდი ხორენიის ეკლესიის ზომის ტაძრის საშუალო ღირებულების (დაახლ. 110 000 – 115 000 თეთრი) ნახევარზე ცოტა უფრო მეტს.

ამით ვასრულებთ ვასილ ცისკარიშვილის მიერ დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერის შესახებ გამოთქმული მოსაზრებების განხილვას და ყურადღებას გავამახვილებთ ამავე წარწერასთან დაკავშირებულ კიდევ ერთ საინტერესო საკითხზე.

დიდი ხორენიის ეკლესიის წარწერაში სახელის გარეშე იხსენიება „კარის ბჭენის“ მშენებლობისათვის საჭირო ხარჯის გამღები ორი ისტორიული პირი: „ქათალიკოზი“ და „მეფე“. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამ ორი პირის იდენტიფიკაცია, რამდენადაც ჩვენთვის არის ცნობილი, ჯერჯერობით არ ჰქონია. სხვათა შორის, ამ, ერთი შეხედვით, უცნაურ ფაქტს, თავისი ლოგიკური ახსნა თუ მიზეზი აქვს: აქამდე წარწერა, ზოგადად, XIII საუკუნით იყო დათარიღებული, რის გამოც ტექსტში მოხსენიებული „ქათალიკოზი“ XIII საუკუნეში მოღვაწე ქართლის თორმეტ კათოლიკოსს შორის ერთ-ერთთან უნდა ყოფილიყო გაიგივებული,⁵⁵ რისი გაკეთებაც, დიდი ხორენიის ეკ-

⁵⁵ ეს ქართლის კათოლიკოსები არიან: თეოდორე II (დაახლ. 1188-1204/1205 წწ.), ბასილი IV (1204/1205 წ.), იოანე VII (დაახლ. 1205/1206-1210 წწ.), ეპიფანე (დაახლ. 1210-1220 წწ.), ექვთიმე II (1220-1222 წწ.), არსენ III (1220-1230-იანი წწ.), გიორგი IV (1230-იანი წწ.), ნიკოლოზ II (1230-იანი წწ.), მიქაელ V, არსენ IV ბულმაისიძისძე (1241/1242-1249/1250 წწ.), ნიკოლოზ III და აბრაჰამ I (დაახლ. 1282-1310 წწ.) (ზ. აბაშიძე. ერთიანი საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები (კათოლიკოს იოანე IV-დან კათოლიკოს დავით V-ის ჩათვლით). წგნ.: საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები. რედაქტორი: რ. მეტრეველი, თბ. 2000, გვ. 53-64).

ლესიის წარწერის ვრცელი, ერთსაუკუნოვანი თარიღის დავიწროვების გარეშე, ცხადია, გადაუჭრელი ამოცანა იყო. ზუსტად ანალოგიური რამ ითქმის წარწერაში მოხსენიებულ „მეფესთან“ დაკავშირებითაც, რომელიც, თავის მხრივ, XIII საუკუნეში მოღვაწე ათი მეფიდან ერთ-ერთთან უნდა ყოფილიყო გაიგივებული.⁵⁶

ჩვენ წინამდებარე ნაშრომში უკვე დავადგინეთ, რომ დიდი ზორენიის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული „კარის ბჭენის“ მშენებლობა დასრულდა, დაახლოებით, 1250/1260-1280-იან წლებში. შესაბამისად, საბოლოოდ ირკვევა ისიც, რომ ჩოგა სიქანელისძის მიერ „კარის ბჭენის“ მშენებლობის დასრულებისათვის გახარჯული სახსრების ერთი ნაწილი ქართლის კათოლიკოსების, ნიკოლოზ III-ის (დაახლ. 1250-1282 წწ.) ან აბრაჰამ I-ის (დაახლ. 1282-1310 წწ.), ხოლო მეორე ნაწილი – აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეების, დავით VII ულუს ან დემეტრე II თავდადებულის მიერ იყო გაღებული.

4. იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნის №269 აღაპი (XIII ს-ის II ნახ. – XIV ს-ის I ნახ.)

ჩვენ მიერ თავმოყრილი და სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის ისტორიასთან დაკავშირებული წერილობითი ძეგლების მიხედვით, ამ საგვარეულოს ერთ-ერთი წარმომადგენელი, ჟამთააღმწერლის „ასწლოვანი მატიანის“, კარნეთისა და დიდი ზორენიის ეკლესიათა წარწერების გარდა, იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნშიც არის მოხსენიებული. აქ მხედველობაში გვაქვს ჯვრის მონასტრის სააღაპე წიგნის №269 აღაპი, რომელიც „სიქანელის ძისა ასულის“, ვინმე აფა-ყოფილი ანნასათვისაა განწესებული.

†. Tmas v e dResa
aRapi da
wi r v ~Y: siqa
ne l is Zisa

⁵⁶ ესენი არიან ერთიანი საქართველოს მეფეები: თამარი (1184 – 1213 (1207, 1210) წწ.), გიორგი IV ლაშა (1213 (1207, 1210) – 1223 წწ.), რუსუდანი, დავით VI ნარინი და დავით VII ულუ, აგრეთვე, აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეები: დემეტრე II თავდადებული, ვახტანგ II (1289-1292 წწ.), დავით VIII (1293-1311 წწ.), ვახტანგ III (1298, 1302-1308 წწ.) და გიორგი V ბრწყინვალე (1299, 1318-1246 წწ.) (თ. მოდებაძე, ერთიანი საქართველოს მეფეები, გვ. 138-164).

asu l isa a
f a: yo f l isa
annasi: misiT
a wasageb l
iTa: gar dai
Pdebodes: da
uk leb~e l d:.

„[თუესა ივლისსა *იმ* (15)]*. ქ. ამასვე დღესა აღაპი და წირვ(ა)ი სიქანელის ძისა ასულისა აფა-ყოფ(ი)ლისა ანნასი. მისითა წასაგებლითა გარდაიკლებოდეს დაუკლებელ(ა)დ“*.⁵⁷

ჯვრის მონასტრის №269 აღაპის ტექსტს ელენე მეტრეველი პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით XIII საუკუნის II ნახევრითა და XIV საუკუნის I ნახევრით ათარიღებს.⁵⁸

შესაბამისად, ირკვევა, რომ ამ აღაპში მოხსენიებული აფა-ყოფილი ანნა სიქანელისძე, დაახლოებით, ვარდან, ჩოგა და აბაშ სიქანელისძეების თანამედროვე იყო. ხოლო თუ აქ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლი მაინცდამაინც მრავალრიცხოვანი არ ჩანს, უნდა ვიფიქროთ, რომ ჯვრის მონასტრის №269 აღაპში მოხსენიებული აფა-ყოფილი ანა სიქანელისძე უამთაღმწერლის თხზულებაში მოხსენიებული ჩოგა და აბაშ სიქანელისძეების არა მხოლოდ სახლის წევრი, არამედ მათი უახლოესი ნათესავიც იყო. სამწუხაროდ, განსაზილველი აღაპის ერთსაუკუნოვანი ქრონოლოგიური მონაკვეთის მომცველი ვრცელი თარიღი ამ ნათესაური კავშირის კიდევ უფრო დაკონკრეტების საშუალებას აღარ იძლევა, რის გამოც აღნიშნულ საკითხს, ჯერჯერობით, ღიად ვტოვებთ.

ჯვრის მონასტრის №269 აღაპის ტექსტი ორ საინტერესო ცნობას გვაწვდის სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლის ისტორიის შესახებ.

ჯერ ერთი, ირკვევა, რომ სიქანელისძეებს იერუსალიმის ქართულ კოლონიასთან, XIII-XIV საუკუნეების სხვა ქართული ფეოდალური სახლების მსგავსად, მჭიდრო კავშირ-ურთიერთობა ჰქონდათ, მათი საგვარეულოს ერთ-ერთი წარმომადგენლის, ანნას სახელით შემონახვებული აფა სიქანელისძე-

⁵⁷ ელ. მეტრეველი. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.). თბ. 1962, გვ. 103-104, ტაბ. 26.

⁵⁸ ელ. მეტრეველი. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.), გვ. 167, 173.

სათვის კი იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტერში „წირვა და ალაპი“ იყო განწესებული, რომელიც სამონასტრო ძმობას ყოველი წლის 15 ივლისს თავისი „წარსაგებელით“ „დაუკლებლად“ უნდა გადაეხადა.

გარდა ამისა, ჯვრის მონასტრის №269 ალაპიდან ირკვევა ისიც, რომ XIII საუკუნის II ნახევარსა და XIV საუკუნის I ნახევარში სიქანელისძეთა ფეოდალური სახლი საკმაოდ მდიდარი და შეძლებული საგვარეულო იყო. საპირისპირო შემთხვევაში, ამ ფეოდალური სახლის ერთ-ერთი შემონაზვნებული წარმომადგენელი, აფა-ყოფილი ანა სიქანელისძე იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრისათვის რაიმე ისეთი მატერიალური დახმარების გაწევას ვერ შეძლებდა, რომლის სანაცვლოდაც სამონასტრო ძმობა მას „წირვასა და ალაპს“ განუწესებდა.

ამით საბოლოოდ ვასრულებთ სიქანელისძეთა ფეოდალურ სახლთან დაკავშირებული სხვადასხვა საკითხების ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობით შესწავლას და გამოვთქვამთ იმედს, რომ შემდგომი კვლევა-ძიება საშუალებას მოგვცემს, კიდევ უფრო მეტი რამ შევიტყოთ შუა საუკუნეების ამ მეტად საინტერესო წარჩინებული ქართული საგვარეულოს შესახებ.

Temo Jojua

MATERIALS FOR THE HISTORY OF THE FEUDAL FAMILY OF THE SIKANELISDZES (THE 13TH - 14TH CENTURIES)

Summary

Feudal family of the Sikanelisdzes is among those noble Georgian families of the Middle Ages Georgia about whom we have quite poor historical sources. The Georgian scientists had not attempted to study the history of this feudal family before. The given work aims to fill up this gap.

From the point of view of historical researches and source studies four written historical sources connected with the feudal family of the Sikanelisdzes are studied in the work. These are as follows: a) a fragment of “Chronicle of hundred years” (the 14th century) by Georgian anonymous chronicler, where we read about the events that took place in 1281; b) the lapidary inscription of the Karneti church (the 13th - 14th century) (Karneti was a village in Javakheti, now municipality of Akhalkalaki); c) the lapidary inscription of the village church of Didi Khorenia (the 1250/1260s – 1280s) (Javakheti, the municipality of Akhalkalaki); and d) № 269 agape (memorial) of the Georgian Cross Monastery’s memorials book from Jerusalem (the second half of the 13th century and the first half of the 14th century).

On the basis of the above listed written sources different problems of lives and activities of the Sikanelisdzes feudal family four representatives are completely studied. They are as follows:

1. Vardan Sikanelisdze – a nobleman of the Catholicos’ church in Mtskheta, the same as *mtskhetishvili* (a son of Mtsketa), to whom in the 13th - 14th centuries four villages belonging to Mtskheta in Javakheti – Khviranio (modern Didi and Patara Khorenias), Devani (modern waste villages of Devati), Arji (modern Orja) and “Mlsheni” (modern waste village Mukhrasheni) – were given for “service” by Catholicos.

2. Choga Sikanelisdze – *mtskhetisshvili*, the close relative of Vardan Sikanelisdze, who in the 1250/1260s - 1280s with the money of Catholicos and the king of Eastern Georgia finished building of the Didi Khoreni church extensions.

3. Abash Sikanelisdze – *mtskhetisshvili*, a son of Choga Sikanelisdze, who participated in the battle between the Mongols and the Egyptians near Hims in 1281. He, with a great risk, managed to rescue from inevitable death king Demetre II the Devoted and the whole Georgian army.

4. Anna, ex-Apha, Sikanelisdze – the close relative of Vardan, Choga and Abash Sikanelisdzes. She was a noble woman who was ordained as a nun. Each July 15, between the second half of the 13th century and the first half of the 14th century, “liturgy and memorial service-agape” was served in the Georgian Cross Monastery of Jerusalem on her behalf.